

A Magyar Szociológiai Társaság húsvéti konferenciáján – **Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság, család és a nemi szerepek** – elhangzott a családszociológia nagy kérdése, amit ugyan meg nem válaszolt senki, de legalább feltették.

Miért születnek gyerekek?

Tóth Olga¹ tette föl a kérdést, és bár ő maga talán egy csöppet tréfásnak szánta, meg aztán nem is biztos, hogy *így*, ilyen csupaszon értette, a kérdés mégis elhangzott. Bátor kérdés, és ha már feltették, akkor előbb-utóbb talán a társadalomtudomány válaszai is megfogalmazódnak.

Mert hogy mikor, és milyen lelki vagy anyagi hatásokra születnek gyerekek, miért éppen akkor és miért éppen annyian, azt a kérdést fölítették már, s ez a konferencia is szépen, akkurátusan válaszoltatott rá.

De hogy egyáltalán *miért*...?

A konferencia kezdő és már befutott kutatók előadásait sorakoztatta fel a családból kilépő fiatalokról,² a tervezett és megvalósult gyermekszámról,³ a család, a gyermekvállalás és a munka összeegyeztethetőségéről.⁴ Külön desszertként felszolgált nekünk még egy szellemes és nagyon hasznos ismertetőt a familizmus fogalmáról⁵ és mindennapjainkat átható politikai szerepéről. Az egyensúly végett finom oldalrúgás érte a feminizmust is, legalábbis ami annak extrém formáit illeti, bármit jelentsenek is azok.⁶

Sokat gondolkodtam, hogyan szóljak hozzá a konferenciához utólag, írásban, laikusként. Nem jegyzeteltem, s most már csak az előadásokhoz készített prezentáció-vázlatok diái állnak rendelkezésemre, hogy felelevenítsem az elhangzottakat. Ezért úgy határoztam, hogy kiemelek egy közös vonást, egy, az egész konferenciát átjáró hiányosságot, és azt fogom recenziómban tollhegyre tűzni.

Különben el voltam ragadtatva az előadásoktól és a konferencia hangulatától egyaránt. De az az elmaradt apróság csak nem hagy nyugodni.

Mint a már a lábjegyzetben idézett Dupcsik – Tóth-tanulmányban olvashatjuk, a feminizmus, szemben a bonyolult és árnyalt, az érték- és hatalmi viszonyokat egyaránt figyelembe vevő megközelítést alkalmazó családszociológia-tudománnyal, a családra kizárólag mint a hatalom egy színterére tekint. Én nem szeretnék a kicsit- vagy nagyon-szélsőséges feminista gyanújába keveredni, ezért megpendítenék még egy szempontot, amelyet szerintem a család életének megfigyelésekor, leírásakor, a motívumok kutatásakor érdemes figyelembe venni, s ez a *gazdasági racionalitás*. Az a véleményem ugyanis, hogy az érzelmi, kulturális (attitűd-) és hatalmi tényezők mellett még a gazdaságosság, a hosszú távú, a gazdaságosságot szolgáló racionális tervezés is alapvető a családok életében.

---

1 Dr. Tóth Olga: A gyermekvállalás motivációi, http://www.socio.mta.hu/dynamic/csalad_int_totho.pdf

2 Murinkó Livia: A családi háttér hatása a szülői ház egyedül és partnerrel történő elhagyására, http://www.socio.mta.hu/dynamic/murinko_apr06.pdf

3 Takács Judit: Beteljesít(het)etlen vágyak? http://www.socio.mta.hu/dynamic/mszt_csaladszoc_konf_z_20120406_tj_.pdf

4 Szalma Ivett – Szél Bernadett – Takács Judit: Munka és/vagy magánélet Európában?, illetve

Anna Matysiak – Szalma Ivett: A nők munkaerő-piaci stratégiái és a második gyermekvállalás Lengyelországban és Magyarországon, http://www.socio.mta.hu/dynamic/szalma_szel_takacs_04_06.pdf

5 Dupcsik Csaba: A családdal és a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák, különös tekintettel a familizmusra, http://www.socio.mta.hu/dynamic/dupcsik_csaladkonf_2012_04_06.pdf

6 Az itt következő idézetet Dupcsik Csaba és Tóth Olga közös tanulmányából vettem, de az előadásban is, úgy emlékszem, kb. ez hangzott el.

„Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy bár cikkünkben elsősorban az ideológiai familizmussal polemizálunk, nem azonosulunk a feminizmus extrém formáival sem (Dupcsik Csaba – Tóth Olga: Feminizmus helyett familizmus, Demográfia 51. évf. 4. sz. (2008), p. 307-328.)”

Az én írásomnak sem tárgya a feminizmus védelme, de, eleget téve egy még friss fogadalmamnak, nem hagyom szó nélkül, hogy a „feminizmus”, „feminista” fogalmak használatát mintegy automatikusan kísérik a „szélsőséges”, „extrém”, „radikális” jelzők is, anélkül, hogy a feminizmus netán létező nem extrém, nem szélsőséges, nem radikális változatai is szóba kerüljenek. Szeretnék hát mindenkit megnyugtítani: nincs különösebb félínvalónk a feminizmustól, még a radikális, extrém, avagy szélsőséges változataitól sem, ha vannak ilyenek. Ezek nevében ugyanis még nem öltek embert, pláne nem hajtottak végre népiirtást sehol. Ellenben más ideológiák – soroljam? –, még lágyabb változataik híveinek lelkiismeretét is számos emberélet terhelheti...

Feministaként ugyanakkor – pff-pff, háromszoros keresztvetés! – hozzá kell tennem, hogy megérteni és igazolni az érzelmi és hatalmi összefüggéseken kívül a gazdasági racionalitás jelenlétét is csak akkor fogjuk tudni, ha tényleg minden személyre vonatkozó adatot nemek szerinti bontásban is gyűjtünk és elemzünk. Akkor ugyanis feltáru előttünk a férfiak, nők és gyermekek családon belüli gazdasági – gazdaságossági – szerepe is, megmutatkozik, hogy nem csak szexuális, kulturális-nemi, hanem társadalmi-gazdasági – és, hát, igen: hatalmi – értelemben is különbözünk egymástól, különböző helyzetben vagyunk, s e különbségeink a családon belül is markánsan jelen vannak.

Közgondolkodásunkat áthatja az a sztereotípiá, hogy az emberek szeretetből – vagy ami még elgondolkodtatóbb: valamiféle adakozási ösztönből, biológiailag kódolt jószágból vagy miből – nemzenek-szülnek-nevelnek gyereket. Ennek megfelelően a családról, gyermekvállalásról szóló szociológiai szövegek is sokszor egyirányúan, a szülők áldozatvállalásaként, jótéteményeként tárgyalják a gyermekek nemzését, szülését, nevelését. Nincs okom tagadni, hogy a szülői szeretetnek, sőt, a gyermek iránti vágyak jelentős szerepe van az életünkben, s azt sem, hogy gyermeket nevelni nem kis feladat, és sok lemondással, gondnal, csalódással, kockázattal jár. De jár az ugyanakkor mind érzelmi, mind pedig társadalmi-gazdasági értelemben számos előnnyel is. Tóth Olga előadása föl is vet ilyen előnyöket: a társadalmi beilleszkedéssel, a párok egymás iránti szeretetének erősödésével stb. kapcsolatban, sőt, – Kirkpatrick nyomán – megemlíti azt az opciót is, hogy amennyiben a család gazdálkodó szervezet is egyben (van-e ma ilyen?, teszi fel az előadó a kérdést), a gyermek a gazdálkodó szervezet munkaerő-igényét is hivatott biztosítani. A család ma minálunk tényleg nem (vagy csak ritkán) gazdálkodó szervezet, abban az értelemben legalábbis biztosan nem, ahogy egy vállalat az, vagy ahogy történelmi korokban a céhbe tömörült iparoscsaládok, a földön gazdálkodó parasztszaládok – ne is beszéljünk most az arisztokráciáról – gazdálkodó szervezetet alkottak. De ha a család nem is gazdálkodó szervezet (vállalkozás), annyi azért bizonyos, hogy *gazdasági egység*. Kiadások, bevételek, befektetések, megtérülések történnek, munkavégzés, értékteremtés zajlik, és felhalmozás, kincsképzés vagy vagyonfelélés, beruházás, válság és fellendülés jellemzi a történetét, sokszor nagyobb ívű időtávban, mint bármely vállalatét.

Nem mondhatom, hogy az előadások ne foglalkoztak volna a családok anyagi problémáival, a gyermekvállalás közvetlen és közvetett költségeivel. De a gyermekvállalás *gazdasági megtérülésének* gondolatával már – bizton állíthatom – tényleg nem foglalkoztak.

Miért és mikor költöznek el a felnövő gyermekek otthonról?, kérdezi Murinkó Lívia, és kitűnő előadásában föl sem veti annak lehetőségét, hogy esetleg az elköltözés indoklását és időzítését az magyarázza, mi számít gazdaságosnak a család egésze szempontjából. A gazdaságosság témakörén belül az előadásban egyedül az merül föl, hogy van-e pénze a szülőknek arra, hogy a gyermeküket (gyermeküket) megfelelően kistafírozzák, s útjára bocsássák. A felnőtt gyerekek elköltözése a tanulmányban mint evidencia, mint szükségszerűség merül fel, amelyet bizonyos gazdasági problémák (pl. szegénység) esetleg akadályozhatnak. Emellett akadályozhatja még az elköltözést valami érzelmi kötés, az utolsó (még ott maradó) gyermekhez fűződő (anyai?) ragaszkodás; túlzott ragaszkodás, érzelmi defektus, nyilván.

A család: érzelmi viszonyok együttese – ez kétségtelen tény. Az is, hogy a gyerekek megfelelő felnevelkedése, későbbi sikeres társadalmi beilleszkedése megkívánja, hogy biztonság, szeretet, odafigyelés vegye körül őket a családban. De mindez nem jelenti egyben azt is, hogy a felnőtt gyermek szülőknél maradását – legalábbis a társadalomkutatás szintjén – elsősorban vagy kizárólag érzelmi okokkal kellene magyaráznunk. Feltűnt nekem, hogy az elköltözés és otthonmaradás különféle eseteit a kutató nem vetette össze a család anyagi helyzetével. Lehet, hogy nem állt rendelkezésre ilyen adat, de ez a megfontolás akkor is hiányzott. Jövedelmi adatok híján is észre lehetett ugyanakkor venni, hogy egyedülálló szülő esetében maradt otthon a legnagyobb eséllyel a felnőtt gyermek. Az előadótól eltérően én inkább anyagi-gazdasági okot⁷ gyanítok e mögött a jelenség mögött. Ugyanakkor azért a felnőtt lányok feltűnő arányú férjhez-szökését⁸ a nevelőszülő szülőpártól már lehet, hogy valamilyen más, nem gazdasági megfontolás is befolyásolhatja.⁹

Takács Judit előadása a gyermekszámról szól: hányat szerettek volna, vagy szeretnének, és hány sikerült (vagy fog összejönni). Persze, hogy sokkal kevesebb, mint amennyit terveztek. Nehéz a kutató dolga, mert nem áll rendelkezésére eléggé nagy minta. Így csak elnagyolt kategóriákban írható le, hogy a nagyobb jövedelműeknek kevesebb, a szegényebbeknek több gyereke születik. De tényleg így van-e ez?

⁷ Anyagi-gazdasági okon konkrétan elsősorban a háztartásban értékesülő ingyenes, jobbára női munkát értem, másodsorban pedig a második kereső szükségességét.

⁸ Murinkó előadása, 12. dia.

⁹ A konferencián elhangzott bekiáltások a nevelő apa által a felnövő lányra minden biztonnal túlságosan is gyakran irányuló nem mindig kellemes figyelemre utaltak.

Kiknek is születik több (de azért nem sok) gyerekük? Takács Judit elemzése alapján a nagyon alacsony iskolai végzettségűeknek (= szegények) és a „közepes” jövedelműeknek.¹⁰ Ha jobban megnézzük az ábrát, nincs túlságosan nagy különbség az egyes jövedelmi csoportok között sem a tervezett (2,5-2,7), sem a reális gyermekszám (1,6-1,9) vonatkozásában: egy-két tized. Gyanítom, hogy ha a minta elbírta volna egy finomabb jövedelmi skálát, többet is megtudhattunk volna.

Megtudtuk volna, gondolom, hogy a tényleg jómódúaknak inkább megszületnek a tervezett gyerekei, s talán azt is, hogy a nagyon szegényeknek esetleg több is születik, mint amennyit szerettek volna.

A család és a munka összeegyeztetésének Magyarországon és Lengyelországban eltérő feltételeit tárgyaló előadás – Szalma Ivett és Anna Matysiak kutatása alapján – kétségtelenül foglalkozik a munkába állás (persze: kizárólag a nők munkába állása) közgazdasági hátterével. Megtudjuk, hogy a nők, a munkába állás és a munkába nem állás költség-haszon számításai alapján, racionális döntést hoznak a munkába állásról. A férfiakról nem esik szó, ők – nyilván – racionális döntés nélkül állnak munkába.

A kutatók tárgyalják tehát a nők munkába állásának közgazdasági okait, ezek megfontolásakor a gyermekvállalás mint külső, természeti adottság szerepel. De nem foglalkoznak a gyermekvállalás gazdasági hátterével: föl sem merül, hogy ebből a szempontból a munkavállalást (karriert, egyéb jövedelemtermelő tevékenységeket, feltételeket) kellene független változóként figyelembe venni.

A tudományos és laikus közgondolkodás – és ettől a Magyar Szociológiai Társaság húsvéti konferenciája sem tért el – úgy tekint a gyermekre, mint adottságra, a gyermekvállalásra pedig, mint biológiai törvényszerűsége, ezen belül is kitüntetetten, mint a nővel összefüggő adottságra, biológiai törvényszerűsége, és kizárólag azt vizsgálja, van-e olyan tényező, ami akadályozza a biológiai törvény érvényre jutását.¹¹ A családot mint érzelmi-testi egységet szemléli, de nem ismeri föl benne a gazdálkodó szervezetet, amelynek tagjai maguk is munkát, a családnak mint egységnek a fenntartását, fejlesztését szolgáló munkát végeznek. Senki sem tagadja, hogy a család működtetése pénzbe kerül, s ezért szükség van kívülről, a termelés és jövedelemszerzés világából behozott pénzre, hogy a családtagok szükségleteit biztosítani lehessen. De nem látjuk meg, hogy a család színterén értékteremtő munka folyik, amelynek pótolhatatlan szerepe van a családtagok családon kívül végzett (munka)tevékenységei szempontjából is.

A nők családban végzett ingyen munkája – amely részben a férfiak munkaerőpiacon keresett jövedelmében is ellentételeződik – nem mint feladat, hanem mint természeti szükségszerűség, nem mint erőfeszítés, hanem mint áldozat, nem mint értéket termelő munka-tevékenység, hanem mint szeretet jelenik meg – az említett sztereotípa részeként. Mint ahogy az is, hogy a gyermekvállalás mint befektetés megtérülése kizárólag presztízs- és érzelmi tekintetben merülhet fel.

Érdemes ideidézni azt az Eurostat táblázatot, amely a férfiak és nők munkavállalási esélyeit ábrázolja aszerint, hogy hány gyermekük van. A nőknek, minél több családtagról kell gondoskodniuk, annál kisebb az esélyük a munkavállalásra. A férfiak azonban, minél több családtagról gondoskodik a *feleségük*, annál nagyobb eséllyel tudnak munkát vállalni ők maguk.

A táblázatot szerintem úgy kell értelmezni, hogy a családban *a nők által végzett munka* nem csak a felnövekvő gyermekek testi-lelki fejlődésében, bontakozó értelmében, iskolai előmenetelében, hanem *a férjek munkaképességében* is értékesül.

¹⁰ A kutatásban gyermekes párokat kérdeztek meg, itt tehát a családi jövedelemről lehet szó. Fölteszem hát a kérdést: ugyan miféle skálán „közepes” egy gyermekes család jövedelme, ha nem éri el a 200 ezer forintot (hogy nettó-e vagy bruttó: már meg se kérdezem)?

¹¹ Nem akarok nevelés tárgya lenni, s ezért leszögezem, hogy én is hallottam valamit harangozni a megtermékenyülés, a terhesség és a születés biológiai természetű összefüggéseiről. Mindazonáltal szerintem abból, hogy valami biológiailag lehetséges, az emberi társadalmat ismerve még nem következik, hogy meg is történik.

Employment rates of women and men aged 25 to 54 by number of children*, 2009

	Women without children	Women with one child	Women with two children	Women with three children or more	Men without children	Men with one child	Men with two children	Men with three children or more
EU27**	75.8	71.3	69.2	54.7	80.3	87.4	90.6	85.4
Belgium	74.6	74.8	77.2	61.7	80.4	89.1	93.1	87.1
Bulgaria	77.7	76.7	74.1	44.3	79.7	86.4	86.9	67.7
Czech Republic	84.4	70.2	68.9	52.6	86.6	92.8	96.1	89.5
Denmark	:	:	:	:	:	:	:	:
Germany	81.8	76.5	72.6	53.6	82.7	90.6	92.8	87.0
Estonia	81.6	77.6	70.0	56.5	71.5	80.7	83.2	84.9
Ireland	77.7	67.2	61.5	49.6	73.6	77.7	82.4	80.4
Greece	64.8	61.3	59.9	54.5	84.4	90.8	94.4	93.0
Spain	68.4	63.2	60.3	49.0	72.5	80.2	84.7	75.5
France	78.7	78.0	78.0	58.9	82.3	90.3	92.9	89.2
Italy	63.9	59.0	54.1	41.3	79.8	88.0	91.1	87.7
Cyprus	78.0	75.5	77.4	67.7	82.7	92.7	94.3	92.8
Latvia	75.5	76.8	75.3	61.4	68.8	77.5	82.7	78.1
Lithuania	76.2	81.3	78.8	66.7	65.2	81.5	83.0	76.9
Luxembourg	78.9	72.0	69.4	53.1	87.9	91.2	95.0	93.1
Hungary	75.2	65.6	65.7	39.1	75.2	82.5	85.1	73.9
Malta	56.6	45.7	37.4	29.6	83.9	91.7	95.6	88.5
Netherlands	83.1	78.4	81.1	71.3	88.2	93.4	95.6	93.3
Austria	82.3	81.3	77.3	60.1	85.5	92.0	93.2	90.1
Poland	73.6	73.1	70.8	62.6	76.3	86.6	90.2	87.8
Portugal	74.5	76.3	75.2	66.3	78.4	88.8	90.4	86.2
Romania	66.7	70.4	66.8	51.6	77.4	82.1	84.6	75.6
Slovenia	78.5	84.8	89.1	79.3	80.5	90.0	93.7	89.5
Slovakia	77.3	70.2	69.6	53.7	78.4	88.8	90.3	83.8
Finland	83.2	78.6	83.3	68.2	79.0	88.8	92.1	88.7
Sweden	:	:	:	:	:	:	:	:
United Kingdom	82.2	75.0	72.0	48.8	82.5	89.3	91.7	82.8
Croatia	65.7	72.7	75.1	61.3	71.1	81.7	87.0	80.2
Former Yug. Rep. of Macedonia	47.5	55.6	49.2	19.8	59.5	68.5	72.5	62.7
Turkey	35.4	29.9	24.3	19.6	70.1	79.5	83.6	77.6

* Children include all those aged less than 15 as well as young people aged 15 to 24 if they are economically inactive and live with their father and/or mother (e.g. students at home).

** EU27 excluding Denmark and Sweden

: Data not available

Hiányoltam a konferenciából – ahogy az egész, a demográfiával, a nők munkaerő-piaci lehetőségeivel stb. kapcsolatos közbeszédből is hiányolom – annak felismerését, hogy a gyermeket mint gazdaságos, megtérüléssel kecsegtető befektetést (is) kell szemlélni. A család (átlagosan) nem annyi gyereket vállal, amennyit szeretne, hanem *legfőljebb* annyit, amennyit saját gazdasági-társadalmi nivóján fel tud nevelni és útjára tud bocsátani anélkül, hogy ez a család tönkremenetelével, lecsúszásával fenyegetne, de ugyanakkor *legalább* annyit, amennyi szükséges ahhoz, hogy a család mint személyi-gazdasági egység akkor is fennmaradjon és működőképes legyen, amikor a szülők már nem (teljesen) munkaképesek. Fontos eleme tehát a gyerekvállalásnak a befektetett értékek *megtérülése*, bár ez ma már – egészségbiztosítás, nyugdíj, szociális ellátás stb. – szerencsénkre részben rejtetten, vagy inkább áttételesen érvényesül (a közép- és felsőbb osztálybeliek körében persze). Ugyanakkor egyáltalán nem mellékes kérdés, hogy a társadalom melyik, mennyire fizetőképes rétegeinek a befizetési tartják majd életben a közös „nagy családot” (a társadalom) fenntartását szolgáló rendszereket. Az új generációnak nem csak a létszáma, hanem az összetétele, képzettsége, munkára alkalmassága, jövedelemtermelő és adófizető képessége is befolyásolja majd, hogy a családok gyermekvállalásban és -nevelésben realizált, társadalmi szinten összeadódó befizetési miképp hasznosulnak.

A gyerekvállalás családi költségét véleményem szerint valami olyan modellel becsülhetjük, amelyben szorzótényező az idő (a neveltetés éveinek száma a család társadalmi nivójától erősen függ) és a pénz (tanítástól költségei, sport, szabadidő, ruházkodás, étkezés, lakhatás – ez is annál több, minél magasabb társadalmi szinten zajlik a gyermeknevelés), csökkentő tétel a társadalmi támogatás (anyasági segély, gyed, gyes, egészségügyi és oktatási ellátás), ellenben tovább növeli a költségeket a szülő

(vagy nagyszülő) gyermekgondozás miatti kiesése a kereső tevékenységből, esetleg a gyermekfelvigyázónak fizetett munkadíj stb. (Nem foglalkozott a kérdéssel a konferencia, de idetartozik az ellátásra szoruló más családtagok, elsősorban az öregek gondozása is – ez ugyebár az ő általuk a mostani felnőtt generáció felnevelése, illetve helyettesítése során teljesített befektetés megtérüléseként is értelmezhető.)

A közép- és felső osztályok családjai esetében ez egy gyerekkel számolva 20, több gyerekkel számolva akár 25-30, vagy még több évet – nevelés, ellátás, lakhatás, iskoláztatás – is igénybe vehet. Közben persze valakinek¹² a mind inkább rászoruló idősök ellátásáról is gondoskodnia kell.

A társadalom szegényebb, alacsonyabban iskolázott néprétegei esetében a gyermek felnevelésének a költségei értelemszerűen lényegesen kisebbek, mint a gazdagabbaknál. Viszonylag rövid és (sajnálatosan) olcsó iskoláztatás, kis és olcsó fenntartású lakás, sok gyerek, a szülők inaktivitása – és a gyermeknevelési támogatások többé-kevésbé szerteszert mértéke – együttvéve akár pozitív egyenleget is kiadhatnak, legalábbis rövid távon. Így is fogalmazhatjuk: a tényleg nagyon szegény családoknak a társadalmi kirekesztettség adott (minálunk jellemző) szintjén nincs is más lehetőségük a túlélésre, mint sok gyereket vállalni.

Ha jobban átlátnánk az összefüggést a gyermekszám és a család fenntartásának sürgető szüksége között, akkor talán a mostaninál is hangosabban kiáltanánk egyenlőség és integráció után, hangosabban követelnénk a nagyon szegény társadalmi rétegek felemelését, befogadását, hatékony oktatását. Meglátnánk éhes és piszkos gyermekeikben – legfőbb érték! – saját majdani eltartóinkat, jólétünk vagy nyomorúságunk zálogát.

---

¹² A költség-haszon-elemzés itt merül fel: az marad otthon, az látja el a háztartást és a gondozásra szoruló családtagokat, akinek a kieső fizetése, a megszakadó karrierje a legkisebb (relatív) veszteséget okozza a családnak. Nem a nők gazdasági számításai, hanem az egész családé, sőt, a társadalomé húzódik tehát meg a mögött a jelenség mögött, ha az anya nem helyezkedik el, vagy ha a fiatal felnőtt lány esetleg a szülőkkel marad stb. Ha a nő is várhatóan annyit keres, mint a férfi, akkor esetleg felváltva maradnak otthon. Ha a tervezhető fizetés magasabb, mint a szükséges szolgáltatás piaci ára + a gyász vagy az ápolási díj, akkor meg fogják vásárolni a szolgáltatást (újabb munkahelyeket teremtve ezzel).

CSALÁDOK, MÍTOSZOK

Beszámoló az MSZT Családszociológiai Szakosztályának tavaszi konferenciájáról

Nagypéntek délután talán meglepő időzítés egy családszociológiai mini-konferencia számára. Ám éppen a Húsvétot megelőző családi-háztartási tennivalók sokasága volt az, ami a szervezőket az idő percre pontos betartására és betartatására készítette. Az MTA Szociológiai Intézet Úri utcai könyvtárszobájában április 6-án délután, a szervezők reményeit felülmúlóan nagy létszámú hallgatóság előtt zajlott az MSZT Családszociológiai Szakosztályának tavaszi műhelykonferenciája, *Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság/Család és nemi szerepek* címmel.

Szél Bernadett levezető elnök rövid köszöntőjét követően Murinkó Livia statisztikai adatelemzésen alapuló prezentációját hallhattuk a felnőtté válás egyik fordulópontjáról, a szülői házból való elköltözésről, illetve annak családszerkezeti meghatározóiról. Az előadás az *Életünk fordulópontjai* nagymintás kutatás 2008-2009-es magyar adatait használja. Leíró módszerekkel – újfent – igazolja az 1930 után született generációk esetében, mindkét nemnél a szülői ház egyre későbbi elhagyását. A késleltetés különösen a partnerrel történő elköltözés esetében szembetűnő. Ugyanakkor, manapság is a partnerrel való összeköltözés jelenti a szülői ház elhagyásának fő módját. A vizsgált kohorszok közül a fiatalabbak nemcsak később alapítanak a szüleikétől külön háztartást, de azt a korábbiakhoz képest jóval kevesebben is teszik meg.

A megközelítés érdekessége, hogy egyáltalán nem szól gazdasági tényezőkről, anyagi egyenlőtlenségekről, lakáspiaci lehetőségekről, amelyek a klasszikus függetlenedés-irodalom talán legállandóbb elemei és amelyek, különösen kelet-európai viszonylatban, az elköltözés tényét és annak időzítését nagymértékben meghatározzák – értsd: általában késleltetik. Ehelyett a származási család anyagi erőforrásait „csak” kontrollálva, két családszerkezeti tényezőt von be magyarázó tényezőként a regresszióelemzésbe: a testvérek számát és a szülők nevelői minőségét (két vér szerinti szülő, egyszülős család, illetve nevelőszülő jelenléte). Noha az eredmények egyelőre statisztikailag megalapozott ténymegállapítások, azok azok elméleti alátámasztására nem történt kísérlet az elköltözés okainak vizsgálatára (erre elsősorban a lélektani szakirodalom kínálkozna), az érintettek motivációi mégis sok esetben nyilvánvalónak tűnnek. Józan ésszel is beláthatjuk: nyilván a felcseperedett lányok költöznek el otthonról a legnagyobb valószínűséggel, különösen akkor, hogyha nevelőszülő is él a háztartásban – az elköltözés sok esetben egyfajta menekvés, a nevelőapa általi bántalmazás vagy az attól való félelem elől, vagy legalábbis egy kínosként megélt helyzetből. Továbbá, legkisebb esélyük azoknak a fiúknak van az elköltözésre, akik – az őket testvér nélkül egyedül nevelő – édesanyjuk számára az egyetlen támaszt jelentik a mindennapokban. Valószínű, hogy minél több testvére van egy fiatalnak, annál szűkebben fér el a szülői lakásban és annál motiváltabbá válik az elköltözésre, a saját intim terének kialakítására. Az esély fogalmát az előadó statisztikai és nem normatív értelemben használja. Ám felmerül a normatív értelem is, mely egyben vitalehetőséget is teremt az elhangzottakkal: egyáltalán, miért annyira fontos elköltözni a szülőktől? Miért beszélünk esélyekről, lehetőségekről, amikor ezek nem feltétlenül érvényesek minden fiatal életében? A konferenciát záró sajtónyilvános beszélgetésen ezek voltak a senior kutatók kérdései is a fiatal kollégák felé. Az egzakt statisztikai módszerekkel megválaszolt kérdések ugyanis sokszor – ahogy az elköltözés esetében is – rejtett normatív igénnyel lépnek fel. A normát pedig ezúttal is a gazdaságilag fejlett észak- és nyugat-európai államok fiataljai jelentik. Murinkó Livia a kvantitatív kutatás korlátainak ismeretében üti le a feléje dobott labdát: valóban, Magyarországon – talán a többgenerációs háztartás hagyománya miatt is – kevésbé érvényes az elköltözésnek mint a felnőtté válás fordulópontjának normatív felfogása. Ma is az emberek jelentős hányada (kb. 40% – megjegyzés tőlem, S. Á.) tartja úgy: az ember sohasem túl idős ahhoz, hogy szüleivel együtt éljen. Szemben a Nyugattal, még inkább Skandináviával, ahol egy szűk, 10% alatti kisebbség gondolja ugyanezt. Ez a magyar attitűd számot vet a fiatalok gazdasági önállósulásának kelet-európai nehézségeivel. Ezek ismeretében már korántsem meglepő, hogy nálunk a felnőtté válásnak kevésbé fontos kritériuma az önálló háztartás megalapítása, a szülőkről való lakhatási leválás, mint Nyugaton és Északon: ezt a magyaroknak mindössze 28%-a tartja mérvadónak a teljes jogú társadalmi tagság elnyeréséhez.² A különálló háztartás a felnőtté válás kritériumai között tulajdonképpen az utolsó a sorban: jóval kevesebben tartják fontosnak, mint az első tartós párkapcsolat kialakítását, a munkaerő-piacra történő belépést vagy akár a gyermekvállalást.

Takács Judit interjúkon alapuló előadása a kvantitatív adatok nyújtotta lehetőségeknél mélyebb megközelítést tesz lehetővé. A kutató egy kényes és a normákkal szintúgy összefüggő témáról, a kívánt és megvalósított gyermekszám közötti

¹ Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem

² Az adatok a szerző saját számításai az ESS harmadik hulláma alapján.

különbség okairól szól. Az ideális családnagyság Magyarországon jóval magasabb, mint a tényleges: a valóság minden társadalmi csoportban elmarad az ideál mögött. Hogyan alakul ki a végleges gyermekszámra vonatkozó döntés az olyan párok életében, aki már legalább egy kisgyermeket nevelnek? Számomra ez a kérdés és az erre adott egyik, az előadó által is kiemelt válasz jelentette az előadás sava-borsát. Az előadás fő erénye az interjúkon alapuló, az indítékokat megragadni próbáló megközelítés, a magánéletbe bepillantás lehetősége.

A ma olyannyira divatos *work-life-balance* kérdése, úgy tűnik, még hosszú ideig meghatározó lesz a családalapítással foglalkozó tudományos vizsgálódás számára. Ez a téma mára megkerülhetetlen! A modern férj egyrészt felesége jóllétére, nyugalma, érdeklődésére, munkájának és családi életének összehangolására van tekintettel, amikor a kétgyermekes családot állítja az önmaguk számára megvalósítandónak, reálisan elfogadhatónak a vágyott életszínvonalon. (Bár egyre többen, mégis összességében kevesen vannak a hasonló gondolkodású modern magyar férfiak, ők is elsősorban a magasan iskolázottak között – a szerző megjegyzése.) Másrészt, ez a férfi a saját személyes autonómiája iránti igénnyel is fellép: saját időre is szüksége van, mer önző lenni! (Amely vádat azonban, hamarosan látni fogjuk, azonnal el is hessegeti.) Harmadrészt, modern apaként is megszólal, az „elég jó szülőség” mércéjének szeretne megfelelni, amelybe két gyermeknél több azért nem fér bele, mert sok gyermekkel már nem lehet minőségi időt tölteni.

„Tehát azt gondoljuk, ha te akarsz a gyerekkel foglalkozni és egyébként szeretnél mással is foglalkozni, akkor két gyereknél több esetén magadra nem fog jutni idő semennyire. Lehet, hogy ez egy önző szempont, de annyiban meg nem önző, hogy mi szeretnénk velük foglalkozni. Meg ha több gyerek van, akkor már nem jut annyi idő egy-egy gyerekre és akkor az a figyelem, amit most a lányunk megkap, ez már nem jutna a többire, ahogy nő a számuk, egyre inkább.”

Takács Judit nyilván nem véletlenül ragadta ki előadásában (ennél bővebben) ezt az interjúrészletet, amelyből nem állhattam meg, hogy fentebb magam is ne idézzek. Az érvelés struktúrája lenyűgöző. Hiszen mi szülők, mindannyian, nap mint nap szembesülünk a kérdéssel, hogy elég jól csináljuk-e. És itt van egy, a környezet felé önigazolásként is felmutatott (a nagycsaládokban élő gyermekeket elhanyagolt, „orgonasípokként” ábrázoló, tehát végeredményben leminősítő), nagyon is érthető eszmefuttatás az ideális kétgyermekes családról, ami tökéletesen elfogadható magánemberként, szülőként (különösen, ha jó szülők is igyekszünk lenni), társadalmi szinten azonban a tartósan alacsony termékenység csapdájához vezet(ett). Összegzésként: a kívántnál kevesebb gyermek vállalása soktényezős folyamat, melyben gazdasági, az életszínvonalal és életminőséggel kapcsolatos, a jövőbeli (anyagi) bizonytalansággal számoló okok, és nem utolsósorban modern ideológiai tényezők is szerepet játszanak. Takács Judit előadása ezeket villantotta fel.

Miért kell az embernek mentséget találnia arra, hogy, noha több gyermek születését tartja ideálisnak, szuverén döntése alapján mégis kevesebbet vállalhasson? Hiszen ez egyáltalán nem szorul magyarázatra – fogalmazódik meg a hallgatóban Tóth Olga előadását hallgatva. A kérdést más irányból is fel lehet tenni: egyáltalán, miért vállalnak gyermeket az emberek? Ez a megszokottal ellenkező kérdéssel tette az előadást különösen érdekessé. Hétköznapi, ismerős esetek, mégis ebből a szokatlan nézőpontból a megállapítások olykor nagy felfedezésnek tűnnek.

Kirkpatrick-nek a hatvanas évek elején kidolgozott – tehát családszociológiai mércével mérve eléggé régi – modellje alapján az előadó felvázolja a gyermekvállalás jellegzetes motivációit, közöttük a lehető leggyaróbbakat, és felteszi a kérdést: vajon léteznek-e ezek ma is? A szociálpolitikai támogatások igénybevételét megcélzó, anyagi indíttatású gyermekvállalást általában a „segélygyerekkel” azonosítjuk, jóval ritkábban gondolunk arra, hogy a felső középosztályban is munkálhat az anyagi előnyszerzés vágya: pedig itt is születnek „adógyerekek” az adókedvezmény igénylése céljából. Ennél rejtettebb, de minden bizonnyal napjainkban is létező gyermekvállalási indíték a gazdasági helyzet fitogtatása, annak bizonyítása, hogy egy (további) gyermek születését a család megengedheti magának.

Az anyagi előnyökön túl ott van a család, a pár belső élete és azok a vágyak, amelyek közös életükből adódnak: a gyermek lehet „mentőgyerek”, azaz összetartó erő a széteső kapcsolatban, vagy születhez testvérként a már meglévő gyermek számára („testvérgyerek”). Ma is tapasztalható, hogy a (leendő) szülők bizonyos nemű gyermekekre vágnak és e vágyuk teljesülését remélik.³

Folytassuk a sort. Pszichológiai, a személyiségben rejlő indítékok is vezethetnek a gyermekvállalás melletti döntéshez: a férfiaság/nőiesség bizonyítása, egyfajta önmegvalósítás a gyermek révén, vagy a beteljesületlen álmok rávetítése a születendő

³ A szerző megjegyzése: Régen, amikor a család elsősorban termelési egységként működött, a fiúgyermek volt a kulcskérdés. Mára a kislányok is felértékelődtek, talán nem véletlenül éppen akkor, amikor a leghosszabb a szülők várható élettartama és idősebb korukban nagy eséllyel kerül majd sor arra, hogy gondozottként, ápoltként éljenek. Márpedig az idős szülők ápolása nemcsak a magyar, hanem a nyugati társadalmakban is máig jellegzetesen női munka (Dwyer–Secombe 1991).

gyermekre. Ugyanakkor a gyermekvállalás egyfajta öngazolásként is működhet a munkaerő-piacon sikertelen nők számára. Ilyen „öngazoló gyerekek”, amely típust Tóth Olga is felvázolja előadásában, valójában sokkal gyakrabban születnek, mint gondolnánk. A nemi szerepek megítélése Magyarországon meglehetősen hagyományos, e hagyományos szerveződés élharcosai pedig elsősorban maguk a nők, akik jelentős arányban rokonszenveznek az egykeresős családdal és a főállású anyasággal (Spéder 2003, Blaskó 2006). Az anyaszerep idealizálása pedig reakcióként is értelmezhető a munkaerő-piacról történt kiszorulásra (Spéder 2003).

Végezetül, gyermekvállaláshoz vezethet a fiatalnak az iránti vágya, hogy környezete felnőttként, a társadalom teljes jogú tagjaként tartsa őt számon. A felnőtté válás eszközeként születnek az „énfelértékelő gyerekek”. Számadatok hiányában leginkább saját tapasztalatainkra hagyatkozunk, találgatjuk az egyes típusok előfordulási gyakoriságát. Valószínűnek tartom, hogy az énfelértékelés is gyakori a gyermekvállalás indítékainak sorában. Elég mindössze arra gondolnunk, hogy a teljes értékű felnőtt státusz elérésének a magyar társadalom 36%-a számára a gyermekvállalás is feltétele (az arány hasonló a nyugati országokban mérthez).⁴

A gyermekvállalás lehetséges motivációi, melyek számára az előadó beszédes neveket is talál, gyakran együttesen, egymást erősítve vagy egymás ellenében működnek. Akár egyetlen szülőpár életútján belül különböző indítékok hatnak, tehát az egyes gyermek-típusok a valóságban leginkább kombinációkban lelhetők fel.

A provokatív előadás szándéka szerint együttgondolkodásra készítet, de ennél többet tesz: mítoszt döntöget. Szembesít azzal, hogy a szülővé válás indítékainak legtöbbje meglehetősen profán ahhoz a szakralitáshoz képest, amellyel a társadalom a gyermekvállalást felruházza. Fokozottan érezzük ezt annak a családpárti beállítódásnak a tükrében, amely a gyermeket a legnagyobb örömforrásnak tartja: a magyarok szinte kivétel nélkül egyetértenek azzal, hogy „az élet csak gyermekkel teljes” és hogy „a gyermekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az életben” (Blaskó 2006).

Tóth Olga felvetése újszerű és egyben lesújtó – úgy érzem, lesz még szó erről további fórumokon, a szakosztály egyéb rendezvényein. Talán annyit tehetünk még hozzá ez alkalommal, menteni a menthetőt, hogy a racionális döntésméleti irodalom szerint fiatalok családalapításra vonatkozó döntéseinek nagy része ad-hoc jellegű, az érintettek számára természetes, sok esetben nem előzi meg racionális mérlegelés. Így a gyermek iránti vágy a többség számára magától értetődő, nincs komoly alternatívája (Burkart 1994). Vagyis: a szülői szerepre vagyunk szocializálva.

Újabb mítoszdöntögető előadás, Dupcsik Csabától. Többen kérték a szerzőtől, írja is meg azonnal hivatkozható formában. Hiszen egy fontos tévhitre világít rá, egy negatív mítoszt rombol: nem állja meg a helyét az a közkeletű felfogás, miszerint az államszocializmus időszakában kezdődött volna el a házasságkötési arányok visszaesése, ez a korszak lenne hibáztatható a család sokat emlegetett „hanyatlásáért”. Sőt, a Kádár-korszak mintegy felívelést jelentett a családok életében: a házasságban élők aránya az 1960-as évektől a rendszerváltásig eltelt három évtized alatt nemhogy nem csökkent, hanem növekedett. A felnőtt népességben, úgy a nők, mint a férfiak körében, a 20. század folyamán éppen ekkor volt a legmagasabb a házások aránya. Ismét más kérdés, hogy az aránynövekedés mögött milyen strukturális és személyes okok húzódnak meg (lakásínség, a család bensőségessége mint érzelmi védelem a rendszerrel szemben, stb.). Az előadó a familizmust mint patriarchális, a hagyományos családi és nemi szerepek iránti nosztalgijából táplálkozó, mégis modernizációs ideológiát mutatja be, annak néhány nagyon hétköznapi megnyilvánulásában. Az előadást néhány részletesen idézett blogbejegyzés tarkítja egy familista blogger „tollából”, valamint az erre érkezett olvasói reagálások, melyek a familista érvelést tévesen feminista uszításként értelmezik és durván elítélik, a hagyományos család szétverésére irányuló törekvést látva benne. Ezzel a példával Dupcsik Csaba mintegy megteremt az alapot a két, egymástól távol eső ideológia, a familizmus és a feminizmus összehasonlítására.

Az előadások sorában ismét egy, a munka és a magánélet összeegyeztethetőségét vizsgáló, ezúttal kvantitatív adatokra épülő prezentáció következett. Szalma Ivett és Szél Bernadett közösen mutatta be Takács Judittal együtt készített, folyamatban levő kutatásuk egyik részének eredményeit. Az MTA SZKI kutatói nem kevesebbre vállalkoztak, mint a *work-life-balance* kérdésért a jóléti rendszerek konjunktuurájába ágyazni. Az öt vizsgált jóléti rezsim a következő: északi országok (Dánia, Finnország, Svédország), a családot támogató országok (Hollandia, Németország), liberális rezsim (Anglia), konzervatív latin rendszer (Spanyolország) és közép-kelet-európai országok (Lengyelország, Csehország, Magyarország). A számítások a European Social Survey negyedik, 2008-2009-ben lekérdezett hullámának adataiból készültek.

⁴ Az adatok a szerző saját számításai az ESS harmadik hulláma alapján.

Az összehasonlító elemzés leíró része az egyes jóléti rezsim-típusok szerint mutatja be a család anyagi biztonságának és az anyák, illetve apák munkahelyi biztonságának összefüggését. Ebben a tekintetben Közép-Kelet-Európa a sereghajtó, hiszen a bizonytalan gazdasági helyzetű háztartásokon belül az anyák és az apák foglalkoztatási bizonytalansága itt a legmagasabb. Tehát az anyagi biztonság hiánya a foglalkoztatási biztonság hiányával társul: ők alkotják munkaerő-piac változásainak, a gazdasági válságnak leginkább kiszolgáltatott prekariátust. Az előadás témája közvetlenül kapcsolódik a konferencia címében – „Családok dinamikája és gazdasági bizonytalanság” – felvetett problémához. Időbeli összehasonlításra ugyan nem vállalkozik, mégis feltételezhető, hogy a jelenkori világgazdasági átalakulások, az elhúzódó válság legalábbis az egyik oka annak, amiért elsősorban Magyarországon úgy a nők, mint a férfiak hosszabb munkaidőben kívánnak dolgozni, mint a tényleges munkaidejük – és korántsem azért, mert munkaidejük rövid lenne. A ledolgozott munkaidő a legtöbb országban, elsősorban a családbarátként ismert országokban, továbbá a liberális és az északi országokban, de még a konzervatív Spanyolországban is hosszabb, mint a preferált munkaidő: itt az emberek szívük szerint kevesebbet dolgoznának. Nem így Magyarországon (és némiképp Lengyelországban), ahol a teljes munkaidős alkalmazás dominanciája ellenére a nők még annál is több időt szeretnének a munkahelyükön tölteni, mint amennyit napról napra megtesznek. Szó esett már az egykeresős családmodell nagyarányú elvi támogatottságáról Magyarországon: a kétkeresős modell preferálása mögött a megnövekedett anyagi kényszer áll (Pongrácz 2002). Ez csak fokozódhatott napjainkban, a gazdasági válság és a munkaerő-piaci bizonytalanság körülményei között.

Az elemzés második részében a szerzők egy magyarázó modellt állítanak fel, céljuk rávilágítani az anyáknak és apáknak a munkaidő csökkentésére vonatkozó feltételes preferenciáira. A logisztikus regresszió három modelltől épül fel, a változó-csoportokat lépésenként vonják be annak magyarázatára, hogy a megkérdezettek szeretnének-e kevesebbet dolgozni annál, amennyit aktuálisan tesznek vagy sem. Másként megfogalmazva: mi befolyásolja azt, hogy valaki számára fontos-e a munkája és magánélete összehangolása. Első lépésben a munkaidő-norma (saját munkaidő, a partner munkaideje), később az egyéni jellemzők (a háztartás anyagi helyzete, az egyén munkaerő-piaci helyzete), végül a jóléti állam típusa kerül be a modellbe. Utóbbi tényező beemelése megerősíti a leíró elemzéssel kimutatott eredményeket, melyeket kissé felületesen így foglalhatunk össze: a viszonyítási alapként bevont északi országokhoz képest csak közép-kelet-európai országokban nem vágyanak a szülők a létezőnél rövidebb munkaidőre. Míg máshol mindenütt a munka és a magánélet közötti egyensúly megvalósítását, addig térségünkben inkább a keresetnövelést tűzik ki célul az anyák és az apák.

Végezetül Szalma Ivett mutatta be lengyel kolléganőjével, Anna Matysiak-kal közösen készített kutatását a második gyermekvállalást meghatározó családpolitikai és egyéni tényezőkről.

A kérdésfelvetés azért érdekes, mert két olyan országot hasonlít össze, amelyek részben nagyon hasonlóan egymáshoz: Lengyelországot és Magyarországot egymáshoz hasonlóvá teszi kelet-közép-európai elhelyezkedése, az államszocialista múlt, és mindkét nép erőteljes családközpontúsága (legalábbis a deklarált attitűdök szintjén). Másrészt viszont nagyon különbözőek, hiszen míg a térségben Magyarország legbőkezűbben, addig Lengyelország éppen a legszűkmarkúbban bánik a gyermekvállalásra vonatkozó szociálpolitikai juttatásokkal (szülési szabadság, GYES, GYED). Ilyen körülmények között izgalmas felvetni a nők munkaerő-piaci stratégiáit a második gyermek vállalásával összefüggésben. A kutatók két esemény bekövetkezését vizsgálják: az első gyermekszülés utáni visszatérést a munkaerő-piacra, illetve a második gyermek születését. A vizsgálat alapja Magyarországon az ESS, Lengyelországban az EFES nemzetközi kutatások adatbázisa, melyekből azokat az 1971 és 1981 között született nőket válogatták be, akik a megkérdezés előtt vállalták második gyermeküket. A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a szociálpolitikai támogatások pozitív hatással vannak a második gyermek vállalására: a viszonylag hosszú időre kiterjedő és nagyvonalú anyagi juttatások gyakran ösztönzik a magyar anyákat, elsősorban a magas végzettségűeket további gyermek vállalására még a gyermeknevelési időszakban. Ugyanez nem mondható el Lengyelországról, ahol az anyák szülés után alig fél évvel visszatérnek a munkaerő-piacra. Itt a második gyermek vállalása gyakran elmarad, különösen a munkanélküli anyák esetében, akik nem jogosultak a gyermekvállalással összefüggő szociális juttatások igénybevételére.

Szalma Ivették egyik következtetése, miszerint „Magyarországon az iskolai végzettség szerint nincs különbség a GYES/GYED utáni visszatérésben”, ellentmond a korábbi kutatási eredményeknek: egy évtizede inkább az volt a jellemző, hogy a magas végzettségű nők hamarabb visszatértek a munkaerő-piacra, mint alacsonyabban képzett társaik (Bukodi–Róbert 1999). Az újabb kutatás arra mutat rá, hogy a jó munkaerő-piaci helyzetben levő nők ma már inkább a gyermekneveléssel töltött időszakban vállalják második gyermeküket is, élve a nagyvonalú szociálpolitikai juttatásokkal. Noha erre a vizsgálat nem tér ki, valószínűleg azért is döntenek így ezek az anyák, mert – ismerve a munkaerő-piacra történő visszaintegrálódás költségeit, nehézségeit –, csak egyszer szeretnék időszakosan szüneteltetni szakmai életútjukat, így minimalizálva korábbi magas státusuk és kedvező szakmai előmenetelük kockázatát. Tudvalevő, hogy a magas végzettségű, jó munkaerő-piaci helyzetben lévő nők egyre későbbi életkorban szülik meg első gyermeküket. Ilyen körülmények között valószínű, hogy a második gyermek vállalásával már biológiai okokból sem szeretnének tovább várni.

A délután magas szakmai színvonalú előadásainak mindegyike valamilyen módon a szülővé válás, a gyermekvállalás, a párkapcsolat- és családalapítás kérdései köré csoportosult. Mindez teljességgel érthető napjaink demográfiai helyzetében, a népességfogyással kapcsolatos, az élet szinte valamennyi színterén (közéletben, politikában, baráti találkozásokon) megnyilvánuló aggodalom körülményei között. A konferencia záró része, az eredeti célja szerint sajtónyilvános kerekasztal-beszélgetés (Tóth Olga, Takács Judit és Somlai Péter meghívottakkal) kellemes hangulatú társalgásra sikeredett a hallgatósággal. Lehetőség nyílt további kérdéseket intézni az előadókhöz, átfogóbb kérdéseket megfogalmazni, sőt személyes emlékeket is felidézni.

Hangsúlyosan merült fel a demográfiai események nemzetközi összehasonlításának kérdése. Az előadások közül kettő is (Szalma–Szél–Takács, illetve Matysiak–Szalma) nemzetközi összehasonlító kutatások eredményeit mutatta be. Somlai Péter egy, kifejezetten a magyarországi helyzettel foglalkozó vizsgálat, Murinkó Livia kutatása kapcsán vetette fel a kérdést, hogy az elköltözés, egyáltalán, a felnőtté válás fordulópontjai mennyire egységesek Európában, milyen regionális különbségek lelhetők fel az általános mintázatokban, illetve Magyarország hol helyezhető el. Mindez elvezet a strukturális körülményekhez, mindenekelőtt a lakáspiac szerkezetének kérdéséhez. Míg Észak- és Nyugat-Európában a lakáspiac kedvez a lakhatási önállósulásnak, hiszen viszonylag hozzáférhető áron lehet lakást bérelni, addig Magyarországon a rendszerváltás után visszaszorult a bérlakás-állomány, így a származási család anyagi erőforrásainak fokozott szerep jut gyermekük (nagyrészt saját tulajdonú) lakáshoz juttatásában. Vagyis: nálunk és általában Kelet-Európában az elköltözés, az önállósulás is a társadalmi egyenlőtlenségeket tükrözi vissza. Talán nem véletlen, hogy mifelénk nem is igazán elvárás a fiatal felnőtt felé az, hogy szüleitől külön költözzék.

Ha már a nemzetközi összehasonlításnál tartunk, Somlai Péter derűt keltő módon elevenítette fel az 1960-as évek gazdag olasz mozifilmtermését. Ezekben egy „nem túl vékony”, temperamentumos anyuka mellett kisgyermek sokasága zsong: ez az olasz család. Az ötven évvel ezelőtti filmek mintegy sztereotípiává tették az olasz nagycsaládot. Hogy mennyire megváltozott a demográfiai magatartás, azt mi sem példázza annál jobban, mint hogy ma Európa-szerte az olasz és általában dél-európai termékenység a legalacsonyabb. Míg néhány évtizeddel ezelőtt az északi, skandináv országokról nem a magas termékenység jutott eszünkbe, addig ma éppen ezek az országok büszkélkednek a kontinens legkedvezőbb termékenységi arányszámaival, ők jelentik a mércét a (részben) szociálpolitika segítségével elérhető népesedési törekvések számára.

A rendezvény egy „kerek egész” benyomását keltette bennem, bár a családszociológiai témák közül csak a legdivatosabbakról volt szó és jó néhány klasszikus probléma hiányzott (válás, generációk közötti kapcsolatok, szolidaritás, üres fészek időszak, idősek a családban stb.). Szakmailag termékeny, ötleteket adó, kedvcsináló Nagypéntek délutánunk volt mindannyiunknak, akik a Családszociológiai Szakosztály konferenciáját választottuk. A következő rendezvényre a Magyar Szociológiai Társaság (MSZT) éves konferenciáján, novemberben Budapesten kerül sor, ahol ismét megszervezik az immár hagyománnyá vált Családszociológiai szekciót.

HIVATKOZÁSOK

Blaskó Zs. (2006) *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka*. Kutatási Jelentések 82. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal – Népeségstudományi Kutatóintézet.

Bukodi E. – Róbert P. (1999) A nők munkaerő-piaci részvétele és a gyermekvállalás. *Statisztikai Szemle* 77 (4). p. 201-224.

Burkart, G. (1994) *Die Entscheidung zur Elternschaft. Eine empirische Kritik vom Individualisierungs- und Rational-Choice-Theorien*. Stuttgart: Enke.

Dwyer, J. W. – Seccombe, K. (1991) Elder Care as Family Labor: The Influence of Gender and Family Position. *Journal Of Family Issues*, 12 (2) p. 229-247.

Pongrácz T. (2002) A család és a munka szerepe a nők életében. In Spéder Zs. – Pongrácz T. (szerk.) (2002) *Népesség – értékek, vélemények*. Kutatási Jelentések 73. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal – Népeségstudományi Kutatóintézet, p. 123-138.

Spéder Zs. (2003) Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zs. (szerk.) (2003) *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest: Századvég, p. 86-112.

SZÚCS JENŐ RÉGIÓELMÉLETE SZOCIOLÓGUS SZEMMEL, NAPJAINKBÓL VISSZATEKINTVE

A Társadalomtörténet – elméletörténet. Emlékezés Némedi Dénes tiszteletére (ELTE TátK, 2011. október 28.) konferencián elhangzott előadás kibővített szövege.

MEGHÍVÓ

TÁRSADALOMELMÉLET – ELMÉLETTÖRTÉNET

EMLÉKÜLÉS NÉMEDI DÉNES
 halálának első évfordulóján

Kedves Kollega!

 Némedi Dénes halálának első évfordulóján
 „Társadalomelmélet – Elméletörténet” címmel
 az ELTE TÁTK Elméletörténeti Tanszéke emlékülést rendez,
 amelyre tisztelettel meghívjuk.

Időpont: 2011. október 28. péntek, 9⁰⁰
Helyszín: ELTE Társadalomtudományi Kar, Mari tanácsterem
 117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a. 7.21

Program:
 9⁰⁰ **Tausz Katalin** Köszöntő
 9¹⁵ **Rényi Ágnes** A tudástermelés Némedi-féle módja
 9³⁰ **Huszár Tibor** A szociológia intézményesülésének folyamata és hiátusai Magyarországon
 10⁰⁰ **Szabari Vera** A magyar szociológia története - egy tudomány története?
 10¹⁵ **Dupcsik Csaba** Szűcs Jenő régióelmélete szociológus szemmel, napjainkból visszatekintve

 11⁰⁰ Kávészünet

 11¹⁵ **Erdélyi Ágnes** Max Weber és Eduard Meyer
 11³⁰ **Szántó Zoltán** Az analitikus szociológia kibontakozása
 12⁰⁰ **Gyini Gábor** Kulturális trauma: adott vagy teremtet?

 12³⁰ Ebédszünet

 14⁰⁰ **Tardos Róbert** Network, diszciplína, rizóma - Latour és White Némedi Dénes tudomány- és hálózatfelfogásában
 14¹⁵ **Somlai Péter** Társadalomelmélet és szociológia
 15⁰⁰ **Forge Zsuzsa** Cselekvők a rendszerváltás körül

 15³⁰ Kávészünet

 15⁴⁵ **Huszár Ákos** Mit várhatunk egy osztályismáitól?
 16⁰⁰ **Hidas Zoltán** A karizma fogalmáról
 16¹⁵ **Holnár Attila** Társadalom és tudomány

 ELTE Társadalomtudományi Kar
 Elméletörténeti Tanszék

Egy emlékülésen talán nem méltatlan, ha egy előadás személyes reflexióval kezdődik. 1987-ben nyertem felvételt az ELTE-re, történelem-magyar szakra; s bár már ebben az évben felvettem néhány nem kötelező szociológiai kurzust is, utóbbi szakot végül 1989-ben kezdtem el. Ekkortól kezdve a szociológia számított a „fő” szakomnak, bár a történelmet sem hagytam el, abból is lediplomáztam, s elmondhatom, hogy a szakváltozást nem fordulatként, hanem „organikus fejlődésként” éltem meg. Ezt mutatja az is, hogy a három tanáregyéniségből, aki az egyetemi évek során a legnagyobb hatást gyakorolta rám – s akik közül itt kettőt neveznék meg: Némedi Dénest és Szűcs Jenőt – egyikük szociológus volt, a másik pedig történész. Mégis, mindig is egyazon, koherens tudásegüttes részének éreztem azt, amit tőlük tanultam.

Történészhallgatóként tagja voltam annak a szerencsés generációnak, amely az 1987-88-as tanévben először – s mint utóbb kiderült: utoljára – egy kétszemeszteres kurzuson hallgathatta Szűcs Jenőt a Bölcsészkaron. Ettől eltekintve azonban Szűcs Jenőről lényegesen többet hallottam a szociológián, mint a történelem szakon. Ezek voltak azok az évek, amikor Szűcs a legnépszerűbbnek számított, de talán nem is annyira a szűkebb értelemben vett történettudományon belül, mint inkább abban a kvázi-politikai funkciókat is betöltő, a társadalomtudományos nyelvezet által erősen áthatott, s a szakmabelieknél szélesebb értelmiségi közeg által használt közbeszédben (Kuczi és Becskeházi 1992; Szalai 1994), amely ugyancsak ezekben az években élte a virágkorát. Azóta ez a közbeszéd differenciálódott, átpolitizálódott (pontosabban: politikai töltete sokkal explicitebbé vált), fragmentálódott, a társadalomtudományok pedig – amelyek elvileg felszabadulásként is megélhették volna ezt a folyamatot – mintha még máig sem alkalmazkodtak volna ahhoz, hogy a kvázi-politikai funkcióik elvesztésével együtt a rájuk irányuló társadalmi figyelem is nagyságrenddel kisebb lett. S ezzel a folyamattal párhuzamosan Szűcs Jenő – vagy például az általa oly szívesen hivatkozott Bibó István – árfolyama is zuhanni kezdett.

¹ MTA TK Szociológiai Intézet

A nemzetközi szakirodalomban pedig – ahol Szűcs talán sosem volt annyira ismert és elismert, mint ahogy azt a nyolcvanas évek végén gondoltuk volna² – a magyar történész azóta is inkább kritikák tárgyaként bukkan fel (ha egyáltalán). Elkönnyvelték egyfajta „helyi Huntington-előfutárnak”, mint akinek mondanivalója összefoglalható lenne ebben az egyszerű állításban: „Kelet-Közép-Európa a Nyugat része (volt, amíg az oroszok meg nem szállták)”. Márpedig ezt a tézist, amelyet az 1980-as években még egy makrorégió (Közép-Európa) felszabadulási törekvéseihez lehetett társítani, a Szovjetunió összeomlása utáni diskurzusokban már egyre többen, egyre inkább a kelet-európaiak és balkániak kirekesztési kísérleteként láttatták.

Meggyőződésem szerint azonban – egyoldalúságaival is együtt, amelyeket itt nem tudok érdemben tárgyalni – Szűcs Jenő ennél lényegesen fontosabb szerző. Legfontosabb gondolatmenetei a mai társadalomtudományok számára is érdekesek lehetnek, mindenekelőtt a következők kapcsán:

- 1.) az európai szocio-regionális határok kérdése;
- 2.) a „nyugati társadalmi modell” sajátosságai;
- 3.) a mintaátvétel problémája; ezen belül különösen
- 3a.) az *image-making activity* a nemzeti és a „nemzeti” identitás konstrukciójának példáján keresztül.

A rendelkezéseimre álló keretekbe, sajnos, a fenti témák egyikének részletezése sem fér bele, csak egy-egy megjegyzés.

Az 1. témához: Szűcs tétele *nem* olyan egyszerű, hogy *Kelet-Közép-Európa* (amelyet ő maga egyébként *Közép-Kelet-Európának* nevezett, éppen ezért a továbbiakban használjuk a KKE rövidítést, amely bármelyik szó helyett állhat) a *Nyugat része* – és kész. Valójában azt állította, hogy ez a régió, benne hazánkkal, az utolsó ezer év túlnyomó részében a *Nyugathoz viszonyította magát*, összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelmet fordított a Nyugatra, s több mindent vett át onnan, mint az összes többi, akár határos régióból is.

„Ezen a ponton szokott felmerülni a kérdés, hogy milyen címen emelkedik viszonyítási alappá valami, ami maga is egy »regionális változat«? Lapidárisan fogalmazva: miért – hacsak nem sznobizmusból – »használtjuk magunkat« szüntelenül a Nyugathoz? A válasz elég egyszerű: mert Európa megfogalmazásának első történelmi formája, a feudalizmus, abból az eredeti antik-germán (barbár) szimbiózisból nőtt ki, mely már csak geográfiai okokból is, egyedül Nyugaton zajlott le. (...) Ezt a [közép-kelet-európai] zónát kezdettől fogva az jellemezte, hogy a szóban forgó szakadék ellenére... maga viszonyította önmagát a Nyugathoz, sőt, másféle viszonyítást – legalábbis a politikai gondolkodás újabb kori megbicsaklása előtt – egyszerűen el sem tudott képzelni.” (Szűcs 1986: 5–6.)

Ugyanakkor, bár a fenti idézet utolsó mondata látszólag ezen összefüggés bagatellizálását sugallja, Szűcs – más szövegrészeiben – tisztán látta és láttatta: a Nyugat és KKE kapcsolata *mindig is* ambivalens volt. A Nyugatról átvett minták szelektivitása és – nagyon gyakran – módosulása olyan fokot ért el, hogy az előbb említett ezer év túlnyomó részében vita tárgya lehetett, hogy KKE egy a Nyugaton belüli helyi változatnak, vagy egy sui generis régiónak tekinthető. Márpedig ez az ambivalencia *potenciálisan mindig teret engedett* az olyan értelmezéseknek is, mely szerint ez egy esszenciáját tekintve *keleti* (= nem nyugati) régió/nép, amelynek „nyugatosítása” felületes, a lényegét nem érintő, visszafordítható, még akkor is, ha a gyakorlatban valóban csak „a politikai gondolkodás újabb kori megbicsaklása” után szaporodtak el az ilyen gondolatok. S ez idő tájt jelentek meg és gyarapodtak az ilyen értelmezésekből „levezetett” radikális programok is, amelyek szerint ez a nyugatosítás *vissza is fordítandó*.

Az első ponttal szoros kapcsolatban álló 2.) gondolatmenet lényege, egymondatosra egyszerűsített megfogalmazásban: Szűcs szerint „a nyugati modell lényege a közösségi szabadságok és autonómiák megjelenése, és fő struktúráképző elemmé válása a középkorban, általánosodása és individualizálódása az újkorban”. Az ilyen érvelés manapság sokaknál kicsapja a biztosítékot: „szabadságokat” emlegetni a nyugati fejlődés kapcsán nem trendi. A pillanatnyi – nyilvánvalóan a kommunista

---

2 Ezen a ponton talán túlságosan is egy bizonyos szerzőre alapoztam: „[A Közép-Európáról folyó diskurzusban] a legnagyobb tudásról Szűcs Jenő magyar történész tanulmánya tett tanúságot. Szűcs rendkívüli hatást gyakorolt Magyarországon, de – a hivatásos történészek szűk körén kívül – szinte teljesen ismeretlen maradt a Nyugaton és Kelet-Európában” (Todorova 1997: 141). Wessely Anna már az előadást követő megjegyzésében árnyalta ezt a kijelentést, később pedig a következő kiegészítést fűzte a kérdéshez: „a németek és a franciák ismerték Szűcs koncepcióját, az angolok és az amerikaiak egyáltalán nem, a skandinávok és mediterránok pedig már csak azért sem, mert Szűcs – mint annyian mások –, nem is látja őket...” (e-mail, 2011-12-13) Valóban, a Vázlat szinte egyáltalán nem említi pl. a Todorova fő témáját jelentő Balkán térségét (Dupcsik 2005: 235–239).

alternatíva bukására reflektáló – diskurzus-tendenciáktól eltekintve is elmondható: a modern társadalomtudományi tradíciók szinte összessége mindig is úgy fogta fel a koraujkori kezdetekre visszanyúló nyugati modernizációt, hogy az – többek között – az egyének és közösségeik feletti *társadalmi kontroll kiterjedésével*, kifinomultabb, de ugyanakkor „erősebb” technikáinak megjelenésével jár együtt. Ez még a nyugati fejlődést alapjában véve helyeslőkben is minimum *rossz közérzetet* (Freud) keltett – a jelenlévő szociológus kollégákat talán elég Max Weberre és az ő „acélkemény épület”-hasonlatára emlékeztetnem.³

Ebből a tézisből nagyon könnyen kibontható az a kritikai megközelítés, amely a *társadalmi kontroll helyett uralmi mechanizmusokat* emleget – márpedig, mint közismert, ez a kritikai potenciál az újkor során rendszeresen megjelent, általában erős hangon, a társadalomról folytatott nyugati diskurzusokban.

Sajnálatos módon nem tudom részletesebben is elemezni, mit is értett Szűcs „nyugati fejlődési modell” alatt. Azonban még a nem először emlegetett területi korlátok között is megjegyzésre érdemes, hogy Szűcs – még töredékebben ugyan, de – felvázol egy „kelet-(európa)i, értsd: *orosz modell*” is. Erre a modellre a szabadságok és autonómiák elfojtásán (vagy hiányán) alapuló, semmilyen önmozgással nem rendelkező, *államosított társadalom* jellemző, jóval a bolsevikok hatalomra jutása előtt. Az államszocialista berendezkedés ebben az értelemben a középkori gyökerekre támaszkodó, koraujkorban kikristályosodó cári államnak nem a tagadását, hanem a *kiteljesítését* jelentette. Ha azonban valóban ez az „orosz modell” érvényesült volna, akkor nem omolhatott volna össze olyan gyorsan, közvetlen külső behatás nélkül a Szovjetunió 1990-91-ben. Szűcs „Kelet-Európa”-elképzelése tehát revízióra szorul, s ez nyilvánvaló módon megrendíti koncepciójának központi területeit is. Alkotója azonban már nem élte meg ezt a fordulatot, így nem sejtethetjük, hogyan reagált volna az így támadt kihívásokra.

3.) A már említett Huntington civilizációfelfogása számára a középkori gyökerek ugyanolyan lényegesek, mint Szűcs régióelmélete számára: a Nyugat kialakulásának kezdetei mindkettőjük szerint a 4. és 10. század közötti korra tehető. Érveit szemügyre véve azonban az a benyomásunk támadhat, hogy Huntington hivatkozása erre a korszakra sokkal inkább retorikainak minősíthető, mint a középkori történelemmel hivatásszerűen foglalkozó Szűcs esetében.

Huntington szerint a nyugati civilizáció európai határa ott húzódik, ahol Szűcs szerint KKE határa: a nyugati és az ortodox kereszténység között. Nem véletlen azonban, hogy az amerikai szerző térképe nem a 10. századi, hanem az 1500 körüli állapotokat ábrázolja, amikor tehát szerinte is lezárult a Nyugat kialakulásának kora. A kelet-közép-európai régió népeinek döntő többsége ugyanis vagy a 10. század legvégén, vagy éppenséggel még később (a litvánok például csak a 14. század végén) tették meg a Nyugathoz való csatlakozás szimbolikus – illetve, Huntington szerint mindennél fontosabb konstitutív – lépését, tehát a nyugati kereszténység felvételét (mellesleg, vagy talán nem is annyira mellesleg: az ettől a „határtól” nyugatra elterülő Európa egy része is csak a 10. század után keresztelkedett meg; a keleti és nyugati kereszténység szétválása pedig csak a 11. század derekán vált hivatalossá).

A legfontosabb különbség a két szerző között: Huntington problémátlanul a Nyugat részének tekinti a kelet-közép-európai népeket, arra alapozva (legalábbis: feltehetően arra alapozva), hogy ezen népek uralkodói és elitje (legalábbis: annak később dominánsnak bizonyuló része), nagyjából ebben a korszakban felvette a kereszténységet (legalábbis: ha megint átsiklunk Litvánián, amely egy időre a térség, sőt Európa legnagyobb államává vált). A vallás azonban még a huntingtoni felfogásban is csak az egyik – noha a legfontosabb – civilizációt meghatározó tényező. Ugyanakkor kudarcosnak ítéli Oroszországot vagy Törökországot, ugyancsak egy vezetőjük – Nagy Péter, illetve Atatürk – és a hozzájuk kapcsolódó elit civilizációváltó törekvéseit. A részletesen elemzett kudarcok (Huntington 1998: 222–251)

³ „A puritánok a hivatás emberei akartak lenni – nekünk azoknak kell lennünk... mióta... felépült a mechanikus-gépi termelés technikai és gazdasági előfeltételeihez kötött modern gazdasági rend hatalmas kozmosza. Ez határozza meg ellenállhatatlan erővel mindazoknak az egyéneknek az életstílusát – s nemcsak a gazdaságban tevékenyen résztvevőket –, akik ebbe a hajtóműbe már beleszületnek, s talán ez fogja meghatározni mindaddig, amíg az őskori tüzelőanyagok utolsó mázsája is elizzik. Baxter nézete szerint »mint egy kopott kabát, amelyet bármikor levehetnénk«, olyan a világi javak gondja a szent emberek vállán. Ezt a kabátot a sors acélkemény épületté tette” (Weber 1982: 286–287).

alján nem csak azt állapítja meg, hogy „*eddig lényegében még soha nem sikerült*” civilizációváltást elérni (Huntington 1998: 222), de levonja az általánosítást is: *ez nem is lehetséges. „Azok az arrogáns politikai vezetők, akik azt képzelik, hogy alapvetően átalakíthatják társadalmuk kultúráját, kudarcra vannak ítélve. Képesek ugyan bevezetni a nyugati kultúra bizonyos elemeit, de arra sohasem lesz erejük, hogy folyamatosan elnyomják vagy kiiktassák a helyi kultúra lényegi elemeit*” (Huntington 1998: 250–251).

Igaz, a fenti idézet érdekesen folytatódik: „Persze, ha egyszer a nyugati vírus már befészkelte magát egy társadalomba, akkor nehéz onnan kiirtani. A vírus jelen van, de nem végzetes – a páciens túléli, de többé sohasem lesz már egészséges. A politikai vezetők történelmet csinálhatnak, de nem menekülhetnek el a történelem elől. Elszakadó államokat teremthetnek, de nem teremthetnek nyugati társadalmakat. Beolthatják kultúrájukba a skizofréniát, amely aztán az állam folyamatosan jelenlévő és meghatározó jellegzetessége lesz” (Huntington 1998: 251). Roppant szórakoztató megfigyelni, egyrészt, hogy a Nyugatban „hívő” amerikai szerző olyan metaforákat használ saját civilizációja hatásainak jellemzésekor, amelyet régiókban és távolabbi vidékeken is a Nyugat-ellenes jobb- vagy baloldali radikálisok szoktak használni; másrészt, hogy az egyszer már meghúzott nyugati határokon belül nem érzékel hasonló „skizofréniát”.⁴

Szűcs ezzel szemben éppen arra mutat rá: a mintaátvétel bonyolultabb folyamat annál, minthogy egy Nagy Péter vagy egy Atatürk, vagy bármely „arrogáns politikai vezető” elrendeli a nyugatosítást, majd ez a tudatos politikai projekt határoz meg a törvénykönyvektől az oktatási rendszeren át az öltözködési szokásokig mindent – legalábbis a felszínen, miközben a mélyben az őseredeti struktúrák túlélnek a rohamot, s csak idő kérdése, mikor „támadnak fel.” A civilizáció-/régióváltó rendszerváltás sokszereplős, számos társadalmi szférára áterjedő, többlépcsős, a kezdeményező törekvéseitől gyakran függetlenedő folyamat. Amelynek „sikerét” vagy „kudarcát” sokszor még utólag sem lehet biztosan megítélni.

Magyarországon például a rendszerváltás megindítása egyértelműen Szent Istvánhoz köthető. Az 1000 és 1038 között uralkodó István teremtette politikai rendszer a 11. század közepén kirobbant válságsorozatban bizonyíthatta életképességét; a kulturális rendszer a 11. század végén már képes lehetett az uralkodótól függetlenül is saját újratermelésére; a 12. század derekán az országon átutazó külföldiek azonban, akár nyugatiak, akár „keletiek” voltak, egy a nyugatitól markánsan különböző társadalmi struktúrákat érzékeltek. A strukturális átfordulás a 13. században kezdődött, de jócskán áthúzódott még a következő évszázadra is. S bár a „strukturáteregető reformokat kezdeményező uralkodó” szerepe változatlanul fontos maradt, a – szándékosan anakronisztikus kifejezéseket használva – „nyugatosító projekt” sorsa már nem a királyi szakhatóság pályázati kiírásain és monitoring tevékenységén múlt.

Szűcs Jenő előadásaiban⁵ érzékletesen leírta, hogy a IV. Béla (1235-1270) által még tudatosan ösztönzött folyamat hogyan vált önjáróvá, amely még a királyi hatalom Kun László (1272-1290) alatti széthullása idején sem akadt meg, sőt. A mintaátvételi folyamat keretében értelmezhető nem csak – mondjuk – az oklevélminták és a királyi hatalom korabeli ideológiájának átvétele a francia kancelláriától, de a főurak mind nagyobb szerepvállalása a várépítésben, vagy a nehézeke elterjedése is. Az utóbbi példa abból a szempontból is tanulságos, mert jól mutatja, hogy a mintaátvételbe nem csak az elit, de a paraszti tömegek is bekapcsolódtak.⁶ Másrészt, a folyamat többlépcsős voltát is illusztrálhatja: a Kelet-Magyarországon a 13. század végén megjelenő „nyugati” eke használatát az esetek jelentős részében nyilván nem közvetlenül Íle de France parasztjaitól vették át, hanem a Magyar Királyság nyugati megyéiből, ahol az már a század elején használatba került.

A mintaátvétel legjelentősebb példája egyértelműen a paraszti jogokhoz kapcsolódik. A 13. század elején a paraszti népesség mintegy 1%-ára volt jellemző a szabadabb, nyugati típusú jobbágyi állapot, a kor kifejezésével, a hospesszabadság a 14. század első felére már általánossá vált az országban. A hospesek (latinul = 'vendég') a 11-12. század folyamán Magyarországon letelepedett nyugat-európai telepések voltak – kezdetben, tehát István korában még főleg lovagok, majd városlakók és paraszti népesség is. A hospesek hozták magukkal azt a praxist, eleinte saját csoportjaikra nézve, hogy még a paraszti népesség is rendelkezik bizonyos önkormányzattal, írásban rögzített jogokkal, „szabadságokkal” – majd ez vált általános gyakorlattá a 14. századra az egész jobbágynépesség számára. Az idő előrehaladtával, az eredendően nyugati eredetű mintát

⁴ Részben talán éppen annak köszönhetően, hogy a szerző Közép- és Kelet-Európában nem tűnik annyira tájékozottnak, mint a világ számos más táján (bővebben: Dupcsik 2002).

⁵ A már említett, 1987-88-as tanévben, az ELTE BTK-n tartott előadásairól van szó, amelyek szövegeinek egy része is csak posztumusz jelent meg. Az *utolsó Árpádok* (Szűcs 1993) érvrendszere éppen ezért már nem lett összedolgozva a *Vázlat* gondolatmenetével (noha az előadásokon egyértelműen megjelent ez a kapcsolat). Szűcs munkásságának méltatlan visszhangjához valószínűleg hozzájárult az is, hogy a *Vázlat* – valóban vázlat maradt.

⁶ Méghozzá a politikumtól függetlenül: nem valószínű, hogy II. József (császárként 1765-1790, magyar királyként 1780-1790) nagy feltűnést keltett „próbaszántása” előtt bármely uralkodót foglalkoztatott volna, hogy alattvalói mezőgazdasággal foglalkozó döntő többsége milyen eketípust használt.

közvetlenül nyilvánvalóan mind gyakrabban a már nemzedékek óta az országban élő hospesektől⁷ vették át – illusztrálva ezzel a mintaátvételi folyamatnak nem csak a sokszereplős, de egyúttal többlépcsős voltát is.

A mai magyar szaktörténeti közvélemény – benyomásom szerint – sokkal maradandóbb teljesítményként könyveli el Szűcs „nemzeti” diskurzusról írt tanulmányait (Szűcs 1984a, 1997), mint a Vázlatot. Ezen írásaiban Szűcs egyrészt kimutatta, hogy napjaink nemzeti/etnikai identitása modern konstrukció, tehát a magyar nemzet kifejezés – a folytonosság elemei ellenére – nem ugyanazt jelentette a középkorban, mint a legújabb korban. Ez a manapság meglehetősen elterjedt gondolat,⁸ az említett Szűcs-tanulmányok keletkezésének korában egyáltalán nem számított annak.⁹

A mai konstruktivista megközelítések nézőpontjából azonban szokatlan lehet, egyrészt, hogy Szűcs megpendíti az érem másik oldalát is: nevezetesen, hogy a modern nemzet – bármennyire konstrukció is –, bizonyos mértékben mégiscsak épített a rendi nemzeti előzményekre is.¹⁰ Másrészt – és ez Szűcs elemzésének legeredetibb gondolata, még napjainkból visszatekintve is – kimutatta, hogy a rendi nemzet(tudat) bizonyos mértékben éppúgy konstrukció eredménye, mint a modern nemzeti identitás; ráadásul mindkét konstrukció hasznosított korabeli nyugati mintákat is.

Az itt látható miniatúra Franciaországban készült, 1375 körül.

Az első két képkockán görögök által ostromolt Tróját láthatjuk...

...majd a folytatásban a trójai menekülteket, akik egy új várost alapítanak. Nem, nem Aineiásról és nem Róma alapításáról van szó, hanem Hector fiáról, Francionról, aki Trójából menekülve a Duna mentén építtette fel Sicambriát. Kézei Simon krónikája szerint Attila később magáról nevezte el Sicambriát, de a makacs hunok körében az (Ó-)Buda elnevezés ragadt meg.

⁷ Roppant kevés tatárjárás előtti forrásunk egyikében Kálmán herceg valkói hospeseknek adott privilégiumlevele (1231) precízen „német, szász, magyar és szláv” hospesekről beszél (Bertényi 2000: 142.). Tehát már ebben a korszakban sem kizárólag csak telepések (vagy azok leszármazottai) kaphattak hospesjogokat.

⁸ Ld. pl. Feischmidt 2010; recenziója a socio.hu-n: Dupcsik 2011.

⁹ A magyar panaszkultúra egyik visszatérő eleme, miszerint a „mi hőseinket nem ismerik (el) külföldön”, ezúttal jogos: Szűcs mindezt évekként Benedict Anderson (2006 [1983]) előtt fogalmazta meg.

¹⁰ Lehet, hogy kezd komikussá válni, de ismételtelen arra vagyok kénytelen hivatkozni: jelen keretek között nem tudom részletesebben kifejteni ezt a gondolatot.

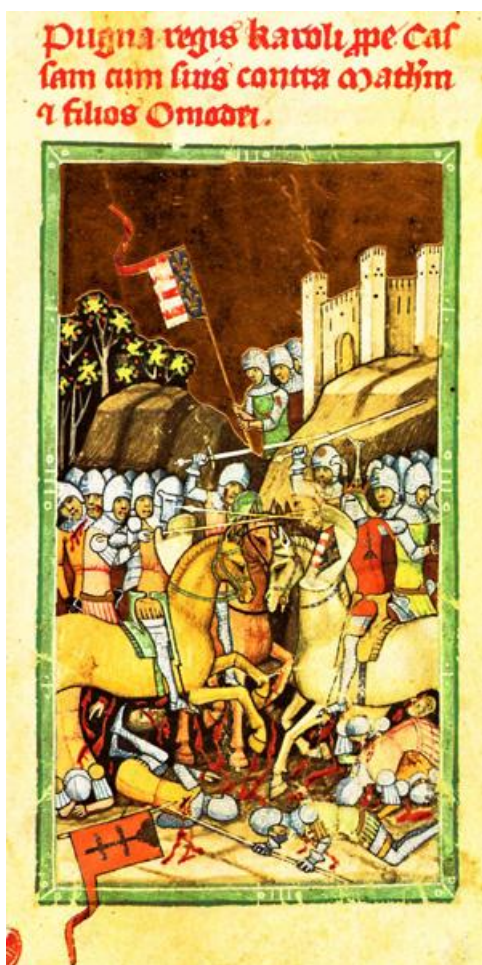

S hova tűntek a dunai trójaiak? Az utolsó képen ezt láthatjuk: még mindig a mozgalmas életű Francion vezetésével megtámadják és elfoglalják a későbbi Frank Birodalom területét – tehát lehetnek ők a mai franciák elődei. Ezért látható Francion ruháján – az egyébként kétezer évvel később alapított – francia királyi dinasztia, a Capeting-ház liliuma.

Ezek a trójai-franciák nem csak a Kárpát-medencét engedték át későbbi lakóinak, így a magyaroknak is, de egyúttal mintát szolgáltatottak egy leszármazás-mitológiához. Mint ismeretes, Kézai Simon 13. századi krónikája bontja ki részletesebben a már az elődjei által is megpendített hun-magyar azonosságot. Szűcs Jenő szerint:

„...Kézai Prologusának kitétele, miszerint művét per Italiam, Franciam ac Germaniam szétszórt forrásokból szerkesztette egybe, komolyan veendő, sőt magának a hun történetnek megannyi eleme csakis e háttérrel magyarázható. (...) Ez az időszak [ugyanis] az eredet-teóriák felvirágzásának korszaka Európában. Az origo[eredet]-gondolat, valamely – lehetőleg az antikvitásban szerepet játszó – nép előkelőségének, dicsőségének, harciasságának »tudós« hozzákapcsolása a saját néphez, s nem kevésbé az ezáltal bizonyított »történelmi jog« a földre... írástudók több generációjának ad dolgot mintegy 1200 óta.

A Trója-monda kisajátításáért számos nép verseng (angolok, walesi brit-kelták, franciák, németek, norvégok..., stb.), hogy végül is elég egyértelműen a franciák kerüljenek ki győztesen. Mások a görög danaidákhoz fordulnak (dánok), vagy csak egyszerűen a görögökhöz... (Graccus ősatya Cracus [azaz] Krakkó alapítója a lengyel[eknél]...), és így tovább...

Az atmoszféra tehát megvan Európában. A magyaroknak a hunok jutottak, mert ezt adta nekik – tulajdonképpen már a 10. század óta – az európai írástudók csoportja. Bizonyos értelemben ez is »antik« nép volt, dicsőséges, hódító is, s a keresztény ellenérzést e barbár és pogány ősiséggel szemben előbb-utóbb legyűrte az a körülmény, hogy e népet lehetett a leginkább »logikus« módon a magyarsághoz kapcsolni oly módon, hogy a Pannóniára való »történelmi jogot« erőteljes érveléssel támassza alá.” (Szűcs 1984b: 420 és 490–491.)

Kézai Krónikájának keletkezése után néhány évtizeddel került Magyarország trónjára az Anjou-ház. A letagadhatatlanul nyugati eredetű dinasztia, amely többet hivatkozott Árpádra és a szent királyokra, mint az egész Árpád-ház,¹¹ kiterjesztette és megszilárdította a „rendi nemzeti konstrukciót”, amelynek immár meggyökeresedett elemévé vált a hun-magyar azonosítás. S mivel a középkorban mindent szimbolikusan fejeztek ki: a dinasztia – Capeting-oldalág lévén – címerében megjelenítette a liliumot (amelyet, mint láthattuk, a középkori francia krónikások „a trójaiakig” vezettek vissza), s kombinálta a kettős keresztrel és a vörös-ezüst sávokkal (amelyeket ma Árpád-sávoknak nevezünk).

A kettős kereszt egyébként régi bizánci jelkép, s a magyar címerben először azon III. Béla (1172-1196) idején jelent meg, akit fiatalkorában sokáig bizánci herceggként neveltek Konstantinápolyban (igaz, korábban nem is nagyon jelenhetett meg, mert a címerhasználat szokása a 12. század második felében kezdett terjedni Európában). A vörös-ezüst sávok használatára Imre király (1196-1204) korából maradt fenn először ábrázolás. Imre felesége Aragóniából származott, ahol az uralkodói dinasztia hasonló sávokat használt, s bár nincs

¹¹ A tartalomjegyzékben látható kép egy dísz tárgy részletét ábrázolja, amely Nagy Lajos magyar király Aachenben építtetett magyar kápolnájából származik. A magyar kápolna ajándékainak kísérőlevelében az Anjou király így fogalmazott: „Boldog István és László királyok és Imre herceg, kegyes őseink...” A három felsoroltból csak Szent László volt – női ágon – valóban biológiai értelemben is Nagy Lajos őse.

bizonyíték arra nézve, hogy az Árpád-sávok aragóniai átvételből származnak, az egybeesés és az ellenbizonyíték hiánya mégis ezt valószínűsíti. Bár időről időre felvetik, hogy mindezen jelképeket korábban, esetleg sokkal korábban is használhatták a magyarok – ezt azonban semmilyen bizonyíték nem támasztja alá.¹² Az említett szimbólumok korábbi használatát természetesen kizárni sem lehet, de az ezzel kapcsolatos spekulációk nem befolyásolják az összefüggést: a 14. század első felében, az Anjou-dinasztia legitimációs törekvései nyomán szilárdult meg a kapcsolat a kettős kereszt és a vörös-arany sávok kapcsolata az Árpádokkal, s ekkor, ezáltal váltak a magyarok jelképeivé. S ekkor szilárdult meg a magyar közgondolkodásban – az eredetileg 9-10. századi nyugati krónikások által kitalált¹³ – hun-magyar azonosítás is.

A rozgonyi csata (1312) a Képes Krónika ábrázolásában.

A kinagyított részleten kivehető, hogy Károly Róbert – akinek egyik nagyanyja származott az Árpád-házból – mellvértjén kettős kereszt áll. Pajzsán, és a Kassa felől segítségére érkezett csapatok zászlaján pedig a magyar Anjouk leggyakrabban használt címere: a vörös-arany sávokkal kombinált, kék mezőbe illesztett arany liliomok.

HIVATKOZÁSOK

Anderson, B. (2006) [1983] *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor, Budapest: L'Harmattan – Atelier.

Bertényi I. (szerk.) (2000) *Magyar történeti szövegyűjtemény, 1000-1526*. Budapest: Osiris.

Bertényi I. (2009) Miről tudósítanak a címerek? – Magyar címertörténet. In *Rubicon, „Amiről a címerek mesélnek”* tematikus szám, (4) p. 4-57.

Dupcsik Cs. (2002) „Összecsapva. Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.” *Holmi* (augusztus) p. 1085-1095.

Dupcsik Cs. (2005) *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest: Teleki László Alapítvány.

Dupcsik Cs. (2011) Két könyv az etnikai/nemzeti/nemzetiségi kisebbségekről. *socio.hu* (1) p. 25-40. <http://www.socio.hu/1pdf/dupcsik2.pdf>

Feischmidt M. (szerk.) (2010). *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet.

Huntington, SP. (1998) *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Ford. Pusztai Dóra-Gázsityi Mila és Gecsényi Györgyi. Budapest: Európa.

¹² Bertényi Iván történész (2009) úgy ismerteti ezt a felfogást, hogy „újabbban – nem megalapozatlanul – kétségek merültek föl az aragon címer párhuzamaként való értelmezéssel kapcsolatban.” Majd még egy mondatot szentel a témának – de ebben sem hivatkozik semmilyen bizonyítékra, ami megalapozná a kételyeket. Ezt követően áttér az oroszánokra, amelyeket az Imre-féle sávokban lépegetnek, azt állítva, hogy azok is származhatnak szaszanida-fatimida átvételből (Bertényi 2009: 40.). A szerző a cikk hátralévő részében mintha hallgatólagosan feltételezné, hogy az itt ismertetett mondatok mintha valamilyen módon alátámasztanák a spekulációt, mely szerint a vörös-arany sávok a honfoglalás előtti magyar történelemben nyúlnak vissza.

¹³ A hun-magyar rokonság/azonosítás mindazonáltal nem egy mechanikus átvétel volt – például a fenti Szűcs-idézet jól mutatja, milyen igények kapcsolódtak ehhez. Jellemző, hogy – analóg módon – a lengyeleknél a szarmata származás, vagy az oroszoknál a szkíta származás gondolata is népszerűvé tudott válni.

- Kuczi T. – Becskeházi A. (1992) *Szociológia, ideológia, közbeszéd – Szociológia és társadalomdiskurzus*. Budapest: Scientia Humana.
- Szalai J. (1994) „Merengések a szociológiáról”. BUKSZ (4) p. 471–476.
- Szűcs J. (1984a) *Nemzet és történelem*. Budapest: Gondolat.
- Szűcs J. (1984b) *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*. In Szűcs 1984a, p. 413–556.
- Szűcs J. (1983) [1979] *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető.
- Szűcs J. (1986) Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In Szűcs J. – Hanák P. *Európa régiói a történelemben. Előadások a Történettudományi Intézetben*. Budapest: Történettudományi Intézet, p. 3–13.
- Szűcs J. (1993) *Az utolsó Árpádok*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet.
- Szűcs J. (1997) *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest: Balassi – JATE – Osiris.
- Todorova, M. (1997) *Imagining the Balkans*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Gondolat.

ISKOLÁZOTT ELITEK ÉS MŰVELŐDŐ PARASZTOK

Kovács I. Gábor (2011) *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*.
Társadalom-és kultúrtörténeti tanulmányok, Budapest: L'Harmattan.

A dualizmus kori és a két világháború közötti magyar társadalomtörténet kutatásába és a két korszak társadalom és kultúrtörténetébe nyújt betekintést a L'Harmattan Kiadó „A múlt ösvényén” című társadalomtörténeti sorozatának legújabb darabja: Kovács I. Gábor: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok* című tanulmánykötete. A tanulmánykötet döntően a szerző legújabb történeti szociológiai tanulmányait gyűjti egybe, melyek többségét a társadalomtörténet iránt érdeklődő olvasók – így a recenzens is – a *Korall* folyóirat hasábjain vagy különböző rangos tanulmánykötetekben korábban már olvashattak. A tanulmányok így egymás mellé rendezve mégis képesek újat és koherenst nyújtani, ami köszönhető a szerző látásmódjának, kutatói, történetírói stílusának. A KIG tanár úrra jellemző alaposágnak és precizitásnak köszönhetően a kötet tanulmányainak többsége nem csupán tartalmilag érdekes, hanem módszertani értelemben is követendő és tanítandó példát nyújthat a történeti szociológiát tanulók és művelők számára.

Önálló tanulmányok újbóli közös megjelentetésekor mindig érdekes kérdés a válogatás és egymás mellé rendezés szempontja, ami sokat elárul a szerző-szerkesztő céljairól is. Kézbevéve a kötetet a recenzensben többféle rendezési mód felmerült, amelyek segítségével a tanulmánykötetnek némileg eltérő üzenetei is lehetnének.

Kézenfekvő rendezési szempont lehetne például a tanulmányok megjelenési ideje, ami sokat elárulna a szerző kutatói érdeklődésének változásairól, azaz, hogy hogyan jutott el a paraszti kultúra kutatásától a tudáselit vizsgálatán át az iskolatörténeti kutatásokig. Ez a fajta, a kutató-szerző személyiségét előtérbe helyező rendezési elv azonban a választott szempontokat látva – és a szerzőt ismerve – egyértelműen távol áll a szerző-szerkesztő céljaitól. A tanulmányok döntően két történeti korszakra – a dualizmus korára és a két világháború közötti időszakra – vonatkoznak, ami akár szintén lehetne rendezési szempont is, ennek azonban ellene szól, hogy tematikájuknál fogva a tanulmányok az egyes korszakokról nem képesek – még egy-egy altémán belül sem – átfogó képet nyújtani. Ez a fajta rendezési elv túlságosan mozaikszerűvé és töredezetté tenné a tanulmánykötetet, nem is beszélve arról, hogy egyes tanulmányok – például a tudománytörténeti szempontból érdekes *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához* című – ezzel a válogatási elvvel túlfeszítenék a tanulmánykötet határait és kihagyásra kényszerültek volna.

Tovább mészálva a tanulmányok rendezéséről a recenzensben felmerült még, hogy – mivel a tanulmányok többségében hangsúlyosan megjelenik –, megfelelő szempont lehetne akár a történeti szociológiai kutatás módszertana is, a különböző mérési szempontok és dilemmák. Ez a fajta válogatási elv, mely egymás mellé helyezné a paraszti kalendáriumok és a tudáselit vizsgálatát, bár a tanulmányok többségében fontos elemként megjelenő módszerre helyezné a hangsúlyt, egyes tanulmányokat azonban akár ki is szoríthatna.

A kötet a szerző-szerkesztő által választott rendezési elv alapján három tematikus blokkra tagolódik: az első a *Történeti elitkutatás*, a második a *Felekezet és etnikum – iskola és asszimiláció* és végül a harmadik *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* címet viseli. Az első két blokk hasonló, közel 200 oldalnyi terjedelmű, öt-öt nagyobb tanulmányt tartalmaz, míg a harmadik blokk négy kisebb tanulmánya terjedelmét tekintve összesen 30 oldal, jóval elmarad az első két blokktól. Mivel a szerkesztési módnak önmagában is jelentősége van, a továbbiakban a tanulmányokat a kötetben megjelent sorrendjükben ismertetem.

A *Történeti elitkutatás* című fejezetben két, döntően módszertani jellegű tanulmány keretezi a tudománytörténeti jellegű *A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához* című tanulmányt és a két nagyobb lélegzetvételű történeti szociológiai elemzést a két világháború közötti tudáselittről.

Az első módszertani jellegű írás a diplomások kereseti viszonyait mutatja be a két világháború között. Ez a kötet egyik legrégebbi tanulmánya, amely először 1978-ban jelent meg, és eredetileg egy, az értelmiségről tervezett párthatározat

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

háttéranyagának készült. A tanulmány a szerzőt jellemző pontossággal és alaposággal mutatja be, hogy a korszak különböző értelmiségi csoportjainak a különböző források alapján milyen módszerekkel lehet feltárni a kereseti viszonyait. A tanulmány bemutatja és az összegyűjtött adatok alapján a munkáskeresőkhöz viszonyítva meghatározza az állami köztisztviselő diplomások, az állami pedagógusok, a főváros alkalmazásában álló diplomások és a magánalkalmazott és szabadpályás diplomások kereseti viszonyok alapján kirajzolódó státuszát, amely szerint az értelmiségiek a korszakban kereseti viszonyaikat tekintve magas státuszt élveztek.

Az értelmiségi csoportok kereseti viszonyait taglaló írást egy tartalmában és stílusában lényegesen eltérő tanulmány követi, amely egyfajta tudománytörténeti áttekintést nyújt az ELTE Szociológiai Tanszékén 1978-ban kezdődő történeti elitvizsgálatokról. Kovács I. Gábor érintettként, sőt az elitvizsgálatok egyik főszereplőjeként, szervezője és vezetőjeként a tőle megszokott precizitással meséli el a Huszár Tibor által kezdeményezett és szerzőnk által továbbvitt és gondozott, évtizedeken átnyúló kutatás történetét.² A szerző a tanulmány epilógusában jó dolognak, hasznosnak és hosszú távon a társadalomtörténet-írás számára eredményt hozónak értékeli a még jelenleg is zajló elitkutatásokat. A recenzióban először a fenti tanulmány olvasása közben merültek fel a korábban már taglalt szerkesztési megfontolásokkal kapcsolatos kérdések. Kezdődhetett volna a fejezet akár ezzel az írással is, hisz a *Történeti elitkutatás* blokkban szereplő írások mindegyike ennek a történetnek a része, példát adó bizonyítéka. Belátható azonban, hogy a személyes érintettség lényegesen hangsúlyosabbá vált volna, ha a fejezet a fenti tudománytörténeti elbeszélésre fűződött volna fel, még akkor is, ha az olvasó számára talán ez a nézőpont adja a kötet és még inkább a fejezet egyik fő érdekességét.

Az elitkutatásokat bemutató tudománytörténeti elbeszélést *A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása 1860 és 1920 között* című, Kende Gáborral közösen írt tanulmány követi. A szerzők tanulmányukat kommentárokkal kísért adatközlésnek aposztrofálják. A tanulmány jelentőségét a módszertani precizitáson túl az adja, hogy ez volt a korábbiakban már ismertetett elitkutatás keretei között zajló több évtizeden át tartó kutatómunka és adatgyűjtés alapján született első tanulmány, ami eredetileg 2001-ben jelent meg a *Korall* folyóiratban. A tanulmány jól reprezentálja a szerző által vezetett elitkutatásokra jellemző adatgazdagságot. Érdekességét azon túl, hogy az elitkutatásokon belül korábban kevés figyelem vetült az elitok középiskoláztatására, általában a korszak (1860-1920) iskolarendszerével kapcsolatos eredményei adják. A középiskolákat a tanulmány a tudáselit kibocsátó intézményeként elemzi, 1252 elittag középiskolájának adatai alapján. A tanulmányban bemutatott 89 középiskolát tartalmazó rangsor szerint a Budapesti Piarista Gimnázium és a Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium áll a rangsor élén, és általában is a fővárosi és/vagy egyházi fenntartású gimnáziumok tekinthetőek a korszak elit középiskoláinak.

A következő, szintén az Elitkutatások adatait felhasználó és Kende Gáborral közösen jegyzett tanulmány a tudáselit egy részecsportját, az egyetemi tanárokat elemzi. *A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon* című tanulmány a kötet legrészletesebb elemzése, 1502 személy több száz változót tartalmazó adatbázisa alapján. Ebben az esetben – történeti szociológiai kutatásról lévén szó – az eredményeken túl az adatgyűjtés módszere önmagában is érdekes és izgalmas. A tanulmány az alapadatok mellett (születési év, hely, vallás) elemzi az egyetemi tanárok társadalmi státuszát és presztízsét az apák státusza, foglalkozás és iskolázottsága valamint a korszak rangcímrendszerének részletes elemzése alapján. A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációjának elemzése a magyar történeti középosztályról szóló diskurzus részének tekinthető, mivel az egyetemi tanárok a társadalom középrétegeiből származnak és egynegyedük kispolgári származású. Ugyanakkor az apák társadalmi státuszának elemzése azt is mutatja, hogy az egyetemi tanárok rekrutációjában az idő előrehaladtával (az elittagok születési ideje alapján) nő az otthonról hozott tudástőke jelentősége, és az egyetemi tanárság, mint a tudáselit része társadalmi értelemben egyre zártabbá válik.

A történeti elitkutatásról szóló fejezetet egy rövid, a prozopográfiai módszerek lehetőségeit taglaló írás zárja, amely szorosan kapcsolódik az előző, egyetemi tanárokról szóló tanulmányhoz, annak akár egy, az adatgyűjtés részleteit taglaló alfejezete is lehetett volna. A tanulmány az egyetemi tanárok apáinak prozopográfiai kutatásának példáján keresztül mutatja be a módszerben rejlő lehetőségeket a társadalomtörténeti kutatásban. Az ismertetett kutatást az különbözteti meg a történeti szociológiában általában alkalmazott prozoprográfiától, hogy nem csupán egy-két tömegesen rendelkezésre álló forrástípust használt a kvantifikálható adatok gyűjtése során, hanem a szisztematikusan feldolgozandó forrásoknak lényegesen tágabb körét, valamint nem egyetlen időpontra koncentrált, hanem három különböző időmetszetben gyűjtött információkat az apák

² Ezen a ponton a recenzió írója is tartozik egy vallomással. A tanulmányban bemutatott történeti elitkutatásnak Kovács I. Gábor tanítványaként valamint az ELTE TÁTK Társadalomtörténeti Tanszékén létrehozott történeti szociológiai „iskola” diákjaként, ha csak egy kisebb kutatómunka és tanulmány erejéig is, maga is részese volt. A személyes érintettségéből és a szerző iránti tiszteletből adódó elfogultságot vállalom!

státuszára vonatkozóan. További fontos sajátossága még a fenti adatgyűjtési módszerek, hogy a szokásostól eltérően nem előre megadott kategóriarendszerbe gyűjtötték az adatokat, hanem az összegyűjtött adatokat utólag kategorizálták és kódolták, ami lényegesen precízebb és pontosabb adatbázist eredményezett.

A második, *Felekezet és etnikum - Iskola és asszimiláció* című tematikus blokk öt tanulmányából kettő két jeles történész a témában megjelent tanulmányainak részletes, elemző kritikája, míg a további három tanulmány a szerző Sáros megyei népiskolákról szóló kutatásának eredményei alapján íródott.

A két kritikai elemzés, vagy még inkább adatgazdag, magas színvonalú vitairat közös sajátossága a rendkívül alapos és széleskörű történelmi és forrásismeret valamint a megalkuvást nem tűrő módszertani precizitás. Az első vitairat Faragó Tamás *A felekezet és népességfejlődés az első világháború előtt: a Dunántúl példája* tanulmányában szereplő 18. századi felekezeti szerkezetváltásra vonatkozó számításokat elemzi a szerzőtől megszokott alaposítással és ezek alapján cáfolja Faragó következtetését, miszerint a felekezeti szerkezetváltásnak a 18. században a fő mozgatórugója a felekezetek elérő szaporulata. Kovács I. Gábor saját elemzései és számításai alapján arra a következtetésre jut, hogy a szerkezetváltásnak ennél lényegesen összetettebb okai vannak, amelyek felderítéséhez elengedhetetlen az alapos helytörténeti kutatómunka.

A másik, *„Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarországon középiskoláiban* című kritikai elemzés Karády Viktor két, a dualizmus kori értelmiség nemzetiségi-felekezeti összetételével foglalkozó tanulmányára válaszul született. Kovács I. Gábor saját, részletekbe menő számításai alapján kritizálja és bírálja a Karády által alkalmazott módszert a dualista kor értelmiségének etnikai összetételének meghatározására. A dolgozat meggyőzően cáfolja Karády Viktor azon tézisét, miszerint a magyarság az 1880-as évek népességbeli számarányától messze elmaradva szerepelt a középiskolai diákok között, akik az értelmiség utánpótlását jelentették, ami Karády szerint egyenlő a magyarság iskolai deficitjével. Ezzel szemben Kovács azt bizonyítja, hogy a magyar anyanyelvű, keresztény eredetű népesség teljes lakosságon belüli részarányának közel megfelelő arányban vett részt a középiskolákban, azzal együtt, hogy mint azt Karády is kimutatta, a németiség és még inkább a zsidóság felülreprezentált volt a középiskolai diákság körében a dualista korszakban.

A nemzetiségi, nyelvi összetétel és az iskolák állnak a középpontjában a fejezet másik három tanulmányának, amelyek Sáros megye népiskoláit és népi tanítóit mutatják be a nyelvi asszimiláció kérdését középpontba állítva. A tanulmányok alapját a *Sáros megye népnevelése az ezredik évben* 1896-ban megjelent kötet, illetve annak egyik alfejezete, a *Sáros megye tanítói az ezredik évben* jelenti, amely egy korabeli kérdőíves felmérés alapján készült, és amely segítségével az eredeti adatközlés reprodukálható és elemezhető.

Az első, *Sáros megye nyelvi viszonyai* című tanulmány eredetileg előtanulmányként készült a sárosi tanítókat bemutató felmérés elemzéséhez. A dolgozat korabeli források, döntően a népszámlálási adatok alapján mutatja be Sáros megye nemzetiségi-felekezeti összetételét. A megyei lakosság többségét a korszakban a szlovákok és rutének alkották, a magyar népesség részaránya nem érte el a 3 százalékot. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy ebben a nyelvi térben vált a népiskolai tanítók egyre inkább meghatározó tevékenységévé a magyar nyelv terjesztése. A népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a magyar nyelvismeret leginkább a szlovák anyanyelvűeknél mutat növekedést és főleg az 1900-as évtől, illetve a korszak egészét tekintve a 12-14 évesek körében a legmagasabb a magyar nyelvismeret, ami egyértelműen a iskolai nyelvtanítás eredményének tekinthető. Kovács I. Gábor szerint a nyelvváltás előzménye vagy utólagos bizonyítéka a kétnyelvűség, amihez Sáros megyében a népiskolai tanítók jelentős mértékben hozzájárultak.

A másik, Sáros megye tanítóival foglalkozó tanulmány a forrásként használt kiadvány adatai, valamint korabeli statisztikai adatok alapján a tanítók nyelvi viszonyait és elsősorban az iskolák tanítási nyelvét elemzi. A statisztikai besorolási bizonytalanságokat is figyelembe véve a szerző által összegyűjtött és elemzett adatok azt jelzik, hogy Sáros megyében fokozatosan nőtt a magyar tanítási nyelvű népiskolák száma illetve a magyar nyelv iskolai oktatása a vizsgált korszakban.

Végezetül a harmadik a Sáros megyei kiadványra épülő tanulmány a megye tanítóinak nyelvi asszimilációját mutatja be. A kiadvány és a korabeli népszámlálások adataira támaszkodva a szerző arra a megállapításra jut, hogy az 1879-es iskolai nyelvtörvény hatása egyértelműen kimutatható a tanítók nyelvi asszimilációjában, mivel ez alapozta meg a kétnyelvűséget, azaz az asszimiláció alapját. Összességében azonban a Sáros megyei tanítók nyelvi asszimilációjában a politikai döntések mellett szerepet játszott a tanítók társadalmi emelkedésének igénye és a tanügyi reformok is.

A kötet utolsó, terjedelmét tekintve rövid fejezete rendkívül izgalmas művelődéstörténeti kérdéssel, a kalendáriumok szerepével foglalkozik a paraszti társadalom ismeretszerzésében és értékvilágának alakításában. Ezek a döntően az 1980-as évek végén született írások a korábbi fejezetektől nem csak témájukban, de módszerükben is jelentős mértékben eltérnek. Míg a két

korábbi fejezetben szereplő írások döntően a történeti szociológia kvantitatív módszereire épülnek, addig *A kalendáriumok és a paraszti kultúra* című fejezet tanulmányaira a történeti forráselemzés kvalitatív megközelítése jellemző.

A fejezet négy rövid írása azt tárgyalja, hogy hogyan járult hozzá a 19. századi kalendárium a paraszti társadalom értékvilágának, mentalitásának átalakulásához. Az első tanulmány (*A kalendárium szerepe az új értékek bevezetésében a magyar parasztság körében a 19. században*) bemutatja a kalendáriumok tömegessé válásának és felvilágosító szerepének történetét Magyarországon. Az első népfelvilágosítási szándékkal megjelentetett naptár az 1819-es *Debreceni Kalendárium* volt. A kalendáriumok ezt követően a század közepétől terjedtek el tömegesen, a legnagyobb számban kiadott és a parasztság körében elterjedt naptárak a Bucsánszky-féle kalendáriumok voltak a korszakban. A kalendáriumok értékközvetítő szerepének elemzéséhez Kovács I. Gábor ezeknek a kalendáriumoknak két hangsúlyos elmét, nevezetesen a „*beköszöntőt*” és a „*100 esztendő s jövőmondót*” elemzi. Arra a következtetésre jut, hogy a felszínen megjelennek ugyan modern, liberális értékek is, de a kalendáriumok alapvetően konzervatív, kapitalizmusellenes, tradicionális értékeket közvetítenek.

A kalendáriumok értékformáló szerepét példázza a fejezet második, *Kossuth alakja a Bucsánszky Alajos – Rózsa Kálmán-féle kiadó naptáraiban a negyvennyolcas szabadságharcotól az első világháborúig* című tanulmánya, amely szövegrészletekkel illusztrálva mutatja be, hogyan változott Kossuth képe a korabeli kalendáriumokban. Kossuth a jobbágyfelszabadítóból, a függetlenségi harc eszményi vezéréből a korszak végére mitikus, emberfeletti tulajdonságokkal felruházott hőssé vált, ami hozzájárult a Kossuthról és a szabadságharcról való romantikus népi emlékezés kialakulásához és megszilárdulásához.

A Kalendáriumolvasó parasztok a 20. század első évtizedeiben című rövid, de ismeretgazdag tanulmány eredetileg a *História* számára készült, de a kötetben jelent meg először. Az írás röviden összegzi a kalendáriumok tartalmi jellegzetességeit és jelentőségét a magyar parasztság információs rendszerében, ahogy a szerző fogalmaz: „*Az ország sok millió lakosa jobbra azt tudta a világ folyásáról, a haza sorsáról, amit (...) ponyvanaptárakban olvasott.*” (435.) A kalendáriumok korszakbeli jelentőségét igazolják a korabeli paraszti származású írók kalendáriumokat felidéző írásai, valamint a korabeli statisztikák a kalendáriumok elterjedtségéről, példányszámáról.

Végezetül a fejezet és egyben a kötet utolsó tanulmánya a korábbiaktól eltérő korszakban, a két világháború között elemzi a kalendáriumirodalom jelentőségét a paraszti mentalitás változásában. A két világháború közötti időszakban a kalendáriumok szerepe csökkent a parasztság ismeretszerzésében, az egyetlen lehetőségből csak egy lett a sok közül. A szerző bibliográfiai gyűjtései alapján a korszakban 3450 magyar nyelvű kalendáriumot azonosított, amelyek közül az egyik legelterjedtebb típus, a kiscgazda és agrárius érdekeltségűekkel foglalkozik részletesebben. Megállapítja, hogy a korlátozott paraszti fejlődés kettősségét tükrözik a kalendáriumok, amelyek ennek a fejlődésnek a kommunikációs eszközei is voltak.

Kovács I. Gábor tanulmánykötete egy tematikus válogatás a szerző társadalom- és mentalitástörténeti tanulmányaiból, gazdag ismeretanyag, mely alapja lehet a dualizmus kori és két világháború közötti társadalomtörténet tanításának és kutatásának is. S bár a szerkesztői elvek a társadalom- és kultúrtörténeti tematikát hangsúlyozzák, a több évtized tanulmányait összegyűjtő válogatás sokat elárul a szerző, a társadalomtörténész munkásságáról is. Minden témához – saját kifejezését használva – ún. tudományos pedantériával közelít, amelynek köszönhetően a tanulmányok nem csupán tartalmilag fontosak az érdeklődő olvasók számára, de módszertani ismerteket és fogódzókat is kínálnak a korszakok kutatóinak.

A kötet tehát három témát, három kutatást vagy kutatási irányt mutat be. A három témát a szerző személyén túl a történeti szociológiai szemléletmód, a magas színvonalú szakmaiság köti össze, szervezi egységbe. Mindhárom tematika illetve kutatási irány esetében a tanulmányok olvasása közben felmerül az olvasóban az igény, illetve remény a folytatásra, a témák illetve kutatások eredményeinek részletes kibontására. Így a recenzió sem kérdezhet más a szerző-szerkesztőtől, mint hogy „*Tanár úr, ugye lesz folytatás?*”

ÉBER MÁRK ÁRON¹

A TOLMÁCS HANGJA

MILYEN LENNE NÉMEDI DÉNES TÁRSADALOMELMÉLETE?

Némedi Dénes (2011) *Szociológiai és társadalomelméleti tanulmányok* (szerk. Rényi Ágnes)
Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar – ELTE Eötvös Kiadó.

*„A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani – de hát
közben a kapitalizmus is más lett – de nem halt meg.”*

Némedi Dénes: A társadalom mint kritikai kategória (2001)²

Aligha van olyan magyar szociológus, aki annyit tudott volna a társadalomelmületről, mint Némedi Dénes. Mégis, viszonylag keveset tudunk arról, ő maga milyen elméletet alkotott volna, ha nekifog valaha, hogy megalkossa minden kompromisszumot nélküli teoretikus otthonát. Számos tanulmányában számtalan apró jel utal erre a soha el nem készült építményre. Az elmúlt másfél évtizedben írt tanulmányainak egybeszerkesztett kötete most különös lehetőséget kínál az olvasónak: az egymástól távol eső részleteket nemcsak egy helyütt olvashatja, de össze is illesztheti, újra is alkothatja belőle egy soha el nem készült elméleti épület tervrajzát – vagy legalábbis annak vázlatát.

Némedi Dénes, letűnt idők társadalomteoretikusainak legelismertebb tolmácsa, kortárs szociológusok interpretátora, ha más mondandóját adta is vissza, mindig a saját hangján szólalt meg. Az idézeteket követő értelmezések, a kérdésfeltevések, a hangsúlyok és a megfogalmazások akkor is az övéi voltak, ha közben Durkheim, Habermas, Latour vagy Honneth elevenedett meg általa. *„Fiatal és idősebb szociológusok nemzedékei számára ő testesítette és testesíti meg nemcsak a szociológiatörténetet, [...] hanem az egész szociológiát is. Sokak számára ő Durkheim, Weber és Marx; de Bourdieu és Parsons is”* (Rudas 2002: 7). Túl e szerzőkön, akiknek saját hangját kölcsönözte, vajon mit gondolt Némedi Dénes korunk társadalomtudományáról? Milyen társadalomelméleti affinitások hámozhatók ki értelmezéseiből és kommentárjaiból? Ő maga milyen elméletet alkotna? – jelen írás e kérdésekre próbál választ adni.

Megelőlegezve e recenzió fő állítását és egyben végkövetkeztetését: Némedi Dénes egy történetileg jól informált, új típusú kritikai politikai gazdaságtanban lelt volna elméleti otthonra, szövegértelmezéseinek 'iránya' is egy ilyen elmélet kialakítása irányába mutatott (bár ő maga – tudunkkal – nem fogott neki, hogy ezt felépítse). Interpretációi egy olyan transzdiszciplináris kutatási komplexum, kritikai történeti társadalomtudomány felé mutatnak, amely *először is* felszámolja gazdaságtan, politikatudomány és szociológia meghaladottá vált elhatárolódását (e 19. századi diszciplináris megkülönböztetés alapja a gazdaság–politika–társadalom, másképpen piac–állam–civil társadalom hármasságának felfogása); amely *másodszor* újrendezné természet és társadalom purista–modernista elválasztását, amennyiben visszaintegrálná a tárgyakat és eszközöket (a dolgokat) a szocialitás, az emberek világába; s amely *harmadszor* új módon oldaná meg munka és interakció habermasi elválasztásának problémáját (rendszer és életvilág – Hans Joas-szal mondva – 'boldogtalan házasságát').

A következőkben előbb Némedi Dénesnek a kritikai elmélet iránti affinitását elemzem – rámutatva arra, hogy az általa explicit módon ritkán, interpretációinak szempontjain és hangsúlyain keresztül közvetetten azonban gyakran kifejezésre juttatott szimpátiái egyértelműen a kritikai elmélet hívévé teszik. Az elemzésben ezt követően kitérek a természet–társadalom, a munka–interakció (rendszer–életvilág), valamint a gazdaságtan–politológia–szociológia megkülönböztetések általa javasolt újragondolására is. Végezetül arról, miért *nem* alkotta meg vágyott társadalomelméletét – s hogy lehetséges-e egyáltalán ilyet létrehozni.

---

¹ ELTE TáTK Szociológiai Intézet

² Némedi 2001: 21; jelen kötetben: 195. A továbbiakban a külön megjelölés nélküli oldalszámok mindig az itt elemzett kötetre vonatkoznak.

A kritika mibenléte

A kötetben előszó helyett Némedi Dénes elnöki megnyitója áll a Magyar Szociológiai Társaság *változás.válság.váltás.hu* című konferenciájáról (Némedi 2009a). Szabó Ervin 1912-es hasonló felszólalását idézve mondja, a szociológia tudománynak 'új igazságot', 'más igazságot' kell keresnie, miután 'rég igazságai' részben megvalósultak (7.). Meglátása szerint a 2008-as pénzügyi-gazdasági válságot a közvélekedés a Titanic elsüllyedésével rokonítja:

„Annak idején a vízbefúttak számbavétele, az anyagi veszteség felmérése után helyreállt a forgalom. [...] Mintha ma is ezt sugallná a tömegkommunikáció: a rendszer tanult a bajokból, egyszeri baleset volt, amelyet a jövőben könnyű lesz elkerülni. Ez nem a kincstári, hanem a piaci optimizmus.

De a társadalomtudománynak nem az a feladata, hogy örvendezzen a hajóforgalom helyreállításán. »Más« igazságokat kell keresnie.” (9.)

A szociológiának nem az a dolga, hogy felüljön a rendszer piaci optimizmusának. A 'más igazság' keresésének útját már a kortárs kritikai elmélet képviselője, a német társadalomfilozófus, Axel Honneth szavaival mondja el: a feladat a *társadalomkritika*, illetve annak elméleti megalapozása. A mindennapok gyakorlata – mondja Honneth szavaival Némedi Dénes – „...*pusztán azért még nem helyeselhető, mert egy egyes elemeiben érthető fejlődési folyamat pusztta oksági következménye*” (10.). A mindennapi intézményes gyakorlatainkban eluralkodó beállítottságok *okait, mechanizmusait* kell feltárni és kritika alá venni, „*[a]zokat a mechanizmusokat, amelyek következtében intézményes gyakorlatainkban olyan beállítottságok uralkodhattak el, amelyek igaz és mély vágyainkkal kiáltó ellentmondásban állnak*” (10.). Az 'új' és 'más' igazságokhoz e személytelen mechanizmusok elméleti kritikája vezet. Némedi Dénes teoretikus otthona egészen biztosan *valamilyen* kritikai elmélet lenne. Hogy milyen? A gyűjteményes kötet legtöbb tanulmányából talán éppen az efelé mutató apró részletek a legérdekesebbek.

Mindenekelőtt, le kell számolnunk az 'értékmentesség' Webernek tulajdonított, félreértésekkel terhes ideájával.³ Némedi Dénes mintaértékű precizitással százza szét a látszólagosnál sokkal összetettebb probléma összekuszálódó szárait, Max Weber eredeti követelményeit és állításait, annak belső ellentmondásait, majd Hilary Putnam-mel egyetértésben arra a következtetésre jut, hogy az egymástól teljesen és tökéletesen elválasztott tény-, illetve értékítéletek elképzelését a leghatározottabban el kell vetni (Némedi 2004; 196–210). Mint írja, „...*a tény-érték dichotómia vagy dualizmus helyett inkább egy olyan kontinuumról kellene beszélnünk, amelynek végpontjai (a 'tények' éppúgy, mint az 'értékek') nem különíthetők el egyértelműen*” (209.). Ha pedig egy folytonos egyenesről és annak két, képzeletbeli végpontjáról van csupán szó, akkor az egyes állítások már csak aszerint különböztethetők meg, hogy „...*kisebb vagy nagyobb mértékben értéktelítettek. A mindenkori vita azonban ellentétes irányokba mozoghat és válhat inkább a tényállásokról vagy inkább a helyesség kérdéséről szóló vitává*” (200.). Ez az állásfoglalás egy – részben tévesen Webernek tulajdonított – pozitivistikus illúzió lerombolásával tudományelméletileg is megnyitja az utat a kritikai elmélet előtt.

Adódik máris a következő kérdés: mégis milyen értékstandard képezheti a kritikai elmélet alapját? Némedi Dénes kulcsfontosságúnak látta minden kritikai elmélet 'normatív bázisának', 'kritikai mércéjének' mibenlétét firtató kérdést.⁴ A már idézett Honneth magyarul megjelenő kötetéről (*Elismerés és megvetés*, 1997) írott recenziójában (Némedi 1998a) írja: „*Honneth eddigi pályája leírható úgy, mint a kritikai mérce, a normatív bázis kitarító kutatása*” (270.). Mitől lesz az elmélet kritikai? Némedi Dénes egy könnyen kezelhető – mint fogalmaz – „*nagyon iskolás*” „*jellemzés*”-t (270.) ad:

„Csak az a törekvés érdemli meg a kritikai jelzőt, amely eleget tesz három kritériumnak: [1] a kritika nem önmagában egy intézményre, csoportra, gondolati képződményre irányul, hanem egy történeti értelemben átfogó képződményre (társadalmi alakulatra, politikai rendszerre, kultúrára); [2] a kritika radikális, azaz szempontja nem egy adott intézmény stb. működésének jobbá tétele; [3] a kritika normatív szempontjait nem kívülről veszi, hanem az adott átfogó képződmény legfontosabb működési mechanizmusaiából indul ki, és mintegy az azokból kibontható normatív elveket szegezi szembe a képződmény tényleges működésével.” (269–270.)

Az 'igazi' kritikai elmélet kritikája tehát – mondjuk így – 1. totális, 2. radikális, és 3. immanens. E követelményeknek három következménye is van: *egyrészt* a kritikai elmélet modern, nem pedig posztmodern, „*mert nem mond le az úgynevezett nagy narratíváról*” (270.). *Másrészt* „*a kilencvenes években a szó fenti szigorú értelmében csak az az elmélet tarthat igényt a*

³ Ezt a gondolatot nem itt fejti ki először. Lásd: Némedi 1984; 2000b; 2005.

⁴ E kérdésről természetesen nem csak e könyvben olvashatunk. Lásd például: Némedi 1988, 2000b. A kritikai elméletek normatív bázisának történeti-összehasonlító kutatási programját folytatja Huszár Ákos (2006, 2009) is.

kritikai státusra, amely legalább elvileg képes a győzelmes kapitalizmus kritikájára” (270.). Harmadrészt ki kell dolgoznia és fel kell mutatnia a kritika normatív bázisát, immanens mércéjét. Honnethnek és mindenki másnak is – mint azt az ‘új’ és ‘más’ igazságra utalva korábban is beláttuk – ezt a mércét a „*társadalmi élet mechanizmusában kell megtalálnia*” (270.). E mechanizmusok (legalább részben) a *kapitalizmusból mint rendszerből* fakadnak, vagyis *a kapitalista rendszer kritikájának kell totálisnak, radikálisnak és immanensnek lennie*. Olyannak, ami nem mond le a nagy narratíváról.

Vajon képes-e Axel Honneth elmélete megfelelni e kritériumoknak? A választ keresve Némedi Dénes előbb ismét az *Elismerés és megvetés* szerzőjét faggatja:

„A magyar kiadás függelékében szereplő interjúban Honneth lemondóan arról beszél, hogy nem hiszi, hogy az ő nemzedékében a kapitalizmus szigorú kritikája visszatérhetne, ezért nem hiszi, hogy belőlük a kritikai elmélet igazi harmadik nemzedéke válhatna. Az interjúban kétszer is visszatérő állítás azt jelenti, hogy nem lehet kritikai elméletről beszélni, ha az nem tartalmazza a gazdaság és a kapitalizmus (természetesen ez a gazdaság- és kapitalizmusfogalom már nem lehet a marxi) kritikai értelmezését.” (276.)

Honneth gondolatainak tolmácsa, Némedi Dénes, e ponton saját jogon szólal meg: „Mint ezt már jeleztem, ez szerintem teljes mértékben igaz. [...] ...a valamilyen értelemben vett gazdaság (kapitalizmus) elmélete nélkül nincs kritikai elmélet” (276.). Levonhatjuk a következtetést: Némedi Dénes interpretatív társadalomelméleti és elmélettörténeti elemzése egy olyan kritikai elmélet felé mutatnak, melynek nélkülözhetetlen eleme a kapitalizmus rendszerének totális, radikális és immanens bírálata.

A fentiekből magától értetődő, mégis jelzem: ez a kapitalizmuskritika nem a klasszikus marxi vagy lukácsi kritika. Habermast értelmezve írja ugyanezen cikkében: „semmi jele annak, hogy itt [a gazdaságban] az eldologiasodás ellen ható erők jelennének meg, a proletariátusról pedig ne is beszéljünk” (274.). Mint e tanulmánygyűjteményben több helyütt is leszögezi: a kapitalizmus megújított fogalmára és megújított kritikájára van szükség, s mindennek egy újragondolt, diszciplináris tekintetben integratív célokat is ellátó kritikai történeti társadalomtudomány keretébe kell illeszkednie. Utalásából, félmondataiból kihámozható: álláspontja szerint egy új, történeti és kritikai politikai gazdaságtanra volna szükség. Ehhez három klasszikus megkülönböztetés újragondolását tartja elkerülhetetlenül fontosnak. Ezek egyrészt társadalom és természet (emberek és dolgok) megkülönböztetése, másrészt a munka és interakció (rendszer és életvilág), harmadrészt pedig a politika–gazdaság–társadalom (állam–piac–civil társadalom, megint másként: politikatudomány–gazdaságtan–szociológia) distinkciói. Lássuk mindenekelőtt a természet és társadalom elválasztását!

A cselekvő szállodakulcs

„Az utóbbi időben nagy kedvvel olvastam a tudományszociológia ún. antropológiai vagy etnográfiai áramlatából származó munkákat” (49.) – mondja Némedi Dénes 2000-ben megtartott habilitációs előadásában.⁵ A kötetben szereplő szociológiaelméleti és elmélettörténeti problémák elemzésekor valóban rendre előkerülnek a hivatkozások Bruno Latour és Karin Knorr-Cetina tanulmányaira. Maga Latour meglehetősen kritikus a – fenti értelemben vett – kritikai szociológusokkal szemben (137.), a tudományantropológia irányzata jószereivel érintetlen a kritikai hagyománytól. Hogyan lehetséges tehát, hogy belátásaik a kötet egymás után szerkesztett öt tanulmányában rendre ott találhatók? (42–158.) A hivatkozások kontextusa nagyon hasonló: Némedi Dénes szerint újra kell gondolnunk a társadalmiság, a szocialitás fogalmát.⁶ Ennek pedig egyik fontos lépése természet és társadalom határainak újradefiniálása, melyhez elsősorban a természettudományok antropológiai, illetve szociológiai kutatásában látott elméleti ösztönzést.

Visszatérően említi Thomas Hobbes és Robert Boyle 17. századi vitáját, melyből – Latour szerint – a társadalmiság fogalma is eredeztethető. „E világ lényege éppenséggel a természetivel való szembenállás, a természetitől való elkülönülés, a természet, a tárgyi világ, [a ‘dolgok’] kizárása” (128.). Ez a modernitás formájában kibontakozó következetes elválasztás (mint megtisztítási, „purifikációs” gyakorlatok sora) ténylegesen azonban nem ment, nem mehetett végbe – ezért mondja Latour is: *Sohasem voltunk modernek.*⁷ Ami ténylegesen létrejött, sokkal inkább a hibridek sora, pontosabban hálózata. „A hibridek vegyes lények: egyszerre kulturális és természeti objektumok. Könnyű Latour-féle hibrideket találni, csak szét kell nézni a szobában, ahol ülünk. E sorok szerzője is egy hibrid, egy számítógép előtt ül” (129.). A hálózatba szerveződő hibridek humán (emberi) és nem-humán (tárgyak, dolgok) cselekvők hálózatai. Az egyik klasszikus példa a szállodakulcsé, mely ormótlan nehezekével (nem-

⁵ A 2000. március 8-án az ELTE BTK-n tartott habilitációs előadás szövege: Némedi 2000a; jelen kötetben: 42-52.

⁶ Az érvelés legtisztább kifejtését lásd: Némedi 1999; jelen kötetben: 126-135.

⁷ Lásd Latour mindeddig egyetlen, magyarul megjelent könyvét (1999).

humán cselekvőként) arra sarkallja a vele összekapcsolódó szállóvendéget (a humán cselekvőt), hogy távozáskor adja le a kulcsot a portásnál (136.). A dolgok, tárgyak, eszközök és az emberek együttműködése, egymásra hatása mégis kívül marad a szociológia látóterén, ha tárgyát a 'tisza szocialitás', az emberi cselekvők interakciói felől határozzuk meg. Némedi Dénes meg van győződve arról, hogy vissza kell fogadnunk a dolgokat a társadalmiság világába. Komoly szociológiai jelentőségük van, mert a tárgyak és eszközök stabilizálják, összetartják a helyzeteket, speciális integráló szerepük van – Latour szerint jórészt a dolgok tartják fenn a társadalmi rendet (133., 140.). Újra kell tehát egyesíteni azt, ami amúgy is egyben van, s amit csak a tudományfejlődés konceptuális hagyománya miatt próbálunk mégis analitikusan szétválasztani.

E gondolatmenet valóban rendre visszatér a kötetben – különálló tanulmányok sorában vezeti elő Némedi Dénes ugyanezt a gondolatot, mert úgy érzi, a különféle problémák kapcsán újra és újra el kell mondania. A dologi-tárgyi világot is bele kell foglalni a társadalmi világba, a társadalmi viszonyok kibővített fogalmába – idézi Karin Knorr-Cetinát (pl. 95., 120., 133.). Ebben látja a kiutat természet és társadalom szembeállításából,⁸ vagy a mikro–makro-probléma egyik lehetséges megoldását (Némedi 1998b), és maga is megkísérli ennek *továbbgondolását* egy esszéjében.⁹ Az emberek és a dolgok világának integrálása megkerülhetetlenné teszi számára a nyelv szerepének újraértelmezését és elhelyezését e keretben. Utolsó, immár posztumusz megjelent tanulmányának – amely a Durkheim-elemzések sorát is zárja (Némedi 2011a) – zárókérdése így hangzik: „*Vajon reménytelen vállalkozás lenne az, amely a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti megközelítését és a szocialitás tárgyas megközelítését összedolgozza?*” (323.). Aligha gondolta reménytelennek, még ha ő maga nem is vállalkozott volna erre (lásd ehhez Somlai 2011). Minden elismerése mellett túl is lép Latour-on, aki nem számolt érdemben a nyelv speciális szerepével. (140. old.) A *tárgyas szocialitás* összedolgozása a *nyelv* kommunikatív cselekvéseméleti megközelítésével ezért mutatkozott számára ilyen érdekes problémának.

Munka és interakció – rendszer és életvilág

A kommunikatív cselekvéseméleten keresztül megjelenő habermasi szál immáron átvezet egy következő újragondolandó problémához: munka és interakció dualitásához, rendszer és életvilág megkülönböztetésének újratárgyalásához, „boldogtalan házasságuk” rendezéséhez.¹⁰ Habermas „[a] társadalmi reprodukció két dimenzióját különíti el: a munkát és az interakciót” (229.). Utóbbi kategóriát Marx kritikájaként vezeti be, aki végső soron a termelés, illetve a munka kategóriájára alapozta társadalomelméletét. Habermas e kiegészítéssel az érintkezés, az interakció összefüggéseinek a munkafolyamattól elkülönülő következményeit hangsúlyozta. „Habermas későbbi társadalomelméletét, egész módszertani felfogását a munka és interakció közötti különbségtétel határozta meg. Erre vezethető vissza a kommunikatív cselekvés-elmélet konstrukciója, amely életvilág és rendszer egymással szembeállított fogalmaira, hermeneutika és funkcionalizmus »szerencsétlen házasságára« épül.” (229–230.)

A hajdani frankfurti iskola és kritikai elmélet Habermas utáni legfontosabb szerzője, Axel Honneth, már fel kívánta bontani ezt a házasságot – de megoldási javaslatával Némedi Dénes sem volt elégedett. Mint fogalmaz, a Habermas által „*megkötött házasság a rendszerelmélet és a kritikai intenciókat őrző nyelv- és életvilág-elmélet között azért volt – Joas-szal szólva – eleve 'boldogtalan', mert lemondáson alapult: a kritikai elmélet nem kívánta folytatni a gazdaság elődei által kezdeményezett kritikáját, ezért eleve csak kiegészítő szerepre kárhóztatta magát*” (274.). Habermas lemondott arról, hogy a gazdasági (termelési, elosztási, tulajdon-, illetve tőke-) viszonyokat érdemben elemezze és bírálja. A habermasi programot – tudatosan és szándékoltan „*végletekig leegyszerűsítve*” (274.) – Némedi Dénes így foglalja össze:

„A munka, a természettel folytatott anyagcsere rendszerei, pontosabban a gazdaság semmi jóval nem kecsegtetnek; [...] Bele kell nyugodni, hogy a gazdaság és a hatalom nem azok a területek, ahol az igazi felszabadulás lehetséges. A kritikai elméletnek itt nincs is keresnivalója: el kell fogadni, amit erről a rendszerelmélet (Luhmann) és a neoliberalis közgazdaságtan mond.” (274.)

Ez a visszavonulás Némedi Dénesnek sem volt ínyére, de a frankfurti iskola több kortárs képviselője számára sem volt elfogadható megoldás: „a habermasi dualitás kritikája azt is jelentette, hogy Honneth (és mások is) fel akarták mondani a luhmanni funkcionalista rendszerelmélettel és a neoliberalis közgazdaságtannal kötött habermasi fegyverszünetet” (276.).

⁸ Lásd a „Természet és társadalom” című alfejezetet, in Némedi 2008b:15-65. (különösen: 47-49.); jelen kötetben: 53-115. (különösen: 91-95.).

⁹ Némedi 2009b. Az írás valóban esszé; a cím mellé fűzött megjegyzésében Némedi Dénes így fogalmaz: „E tanulmány figyelmes olvasói észre fogják venni, hogy a szerző inkább csak kérdést vet fel, s ha választ próbál kínálni a felvetett kérdésre, az a válasz nem áll igazán erős lábakon. A kérdés elméleti jelentősége miatt azt hiszem, mégse haszontalan közreadása.” (p. 136. 1. láb.)

¹⁰ Az e vonatkozásban legrelevánsabb tanulmány Jürgen Habermas: *Megismerés és érdek*. ([Ford.: Weiss János.] Pécs: Jelenkor, 2005. [1968.]) című munkájának magyar fordításáról írott recenziója (Némedi 2006a).

Amikor tehát Némedi Dénes „a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti” és „a szocialitás tárgyas” megközelítésének összedolgozásáról írt (323.), burkoltan Habermas-szal szemben is kritikát fogalmazott meg. Mint másutt (Némedi 2011b) írja, Habermas részéről „elengedhetetlen lenne a kapitalizmus érdemi vizsgálata is. [...] ...Habermas politikai publicisztikájában használja a kapitalizmus fogalmát, de ennek elméletileg nincs fedezete. Általában megelégedett azzal, hogy utalt a piac mint médiumvezérelt alrendszer önfejűségére” (334.).

Nemcsak a gazdasági viszonyok kritikai átvilágítását hiányolja tőle, de a „hiányzó hatalomelméletet” is szóvá teszi (lásd a „Hiányzó hatalomelmélet” című alfejezetet in Némedi 2008a, különösen 90–92; jelen kötetben: 258–261.). Mint írja: „Ahhoz képest, hogy a kommunikatív-cselekvés-elmélet szerint a hatalom az egyik rendszerképző médium, Habermas elég kevés figyelmet fordított érdemi elemzésére” (258.). Ahogy tehát – habermasi terminusokban – a pénzmédium által vezérelt, piaci integráción alapuló kapitalista gazdaság mint az életvilágban lehorgonyzott, azt egyúttal gyarmatosító rendszer alapos elemzése és kritikája elmarad, úgy a másik rendszer, a hatalom médiuma által vezérelt adminisztratív-bürokratikus igazgatás teoretikus bírálóitól is lemond. Némedi Dénes azonban egyik hiátus tekintetében sem teljesen borúlátó, mindkettő pótlására lát elvi esélyt: „Habermasnál a hatalom elméleti helye megvan ugyan, de ‘üres’” (334. lásd még: 259–261.). A hiány elvileg betölthető volna, de „[e]gyes elszórt és néha nagyon radikálisnak ható megjegyzések ezt a hiányt nem pótolják” (261.).

Ahogy a hatalomé, úgy az új típusú kapitalizmus újfajta kritikája is lehetséges és kívánatos. Habermastól ez a munka már biztosan nem várható el. „Elmélete – igénye szerint – meghaladja a gazdaságtan, politikatudomány és szociológia évszázados elkülönítését. Ténylegesen azonban a gazdaságtani belátások beépítésének nincs nyoma” (334.). A gazdasági és a politikai hatalom struktúráinak elemzéséhez és kritikájához Némedi Dénes szerint valóban meg kell haladni a gazdaságtan, a politikatudomány és a szociológia évszázados elkülönítését. Ehhez pedig önmagában sem Honneth, sem Habermas, sem Latour, sem Knorr-Cetina belátásai nem elegendők. Ennél a társadalomtudományok radikálisabb újragondolására lenne szükség – e tekintetben Immanuel Wallersteinnek és az általa vezetett Gulbenkian bizottság jelentésének (Wallerstein 2004, Gulbenkian 2002) adott igazat. Mindenekelőtt fel kell adni azt a magától értetődő szemléleti keretet, amely a modern nemzetállamot a társadalom természetes tartályainak tekinti. A reflektálatlan nemzet=állam=ország=társadalom megfeleltetés nemzetállami keretek között értelmezi a társadalmakat – nevezik ezt a nemzetállamok konténertársadalom-modelljének is (87–91.) –, ez pedig sokkal inkább megnehezíti, mint megkönnyíti a valóságos gazdasági, politikai és társadalmi viszonyok szerveződésének megértését. Márpedig Habermas e tekintetben sem kínál megoldást:

„Habermas társadalomelmélete – a klasszikus és modern társadalomelméletek többségéhez hasonlóan – sem tudott teljesen lemondani a nemzetállami modell ilyen absztrakciójáról. Az életvilággal szembeállított gazdaság és hatalomvezérelt állam hármassága elvont formában ugyancsak az ideális nemzetállami rendszert ábrázolta. E modell nyilvánvalósága vitathatatlan.” (326., lásd még: 195.)

Túl a 'szentháromságon'

A szociológia nemzetállami keretekbe foglalt tárgyának 'szertefoszlását' éppen legszélesebb körben ismert, 'A szociológia egy sikeres évszázad után' című cikkében fejtette ki először (Némedi 2000c). Az egyetem és a tudományos mező átalakulása, valamint a társadalomtudományi irodalom közönségének, az értelmiségnek az átstrukturálódása mellett a társadalom koncepciójának kérdésessé válását látta a szakma jövőjének sikerességét leginkább veszélyeztető három válságtendenciának.

Ahogy azonban a fenti Habermas-idézetben is láttuk – az „életvilággal szembeállított gazdaság és hatalomvezérelt állam” hármasságáról (326. old.) –, itt nem pusztán a nemzetállami keretek megkérdőjelezéséről és a társadalom koncepciójának újrafogalmazásáról van szó. Azt a nézetet is radikális revízió alá kell vonni Wallerstein (2004) és Némedi Dénes (2000c) szerint, amely a társadalmiságot a politikával (állammal), valamint a gazdasággal (piaccal) szemben mint (civil) társadalmat határozza meg.

„Már a korai társadalomtudományi elképzelésekben is szembetűnő a »társadalom« szó kétértelműsége: a szó egyszerre jelentette az emberi világ egyik szféráját a gazdaság–társadalom–politika hármasságában, és az emberek egy nagyobb csoportját, például francia társadalom versus német társadalom ellentétben. A szociológia sosem tisztázta tárgyának történeti beágyazottságát, így a társadalom–nemzetállam azonosítás mindmáig kifejtetlen háttérfeltetés maradt, nem került ellentmondásba a szociológiaelméletnek azzal a kudarcok ellenére is fenntartott igényével, hogy egyetemes törvényeket fogalmazzon meg. A szociológia által vizsgálni kívánt társadalom valójában a nemzetállami keretekben szervezett társadalom volt és maradt.” (32.)

Voltaképpen itt tehát nemcsak a módszertani nacionalizmus, hanem a *gazdaság–politika–társadalom*, másként *piac–állam–civil társadalom* megkülönböztetések revíziójáról is szó van. Csak innen érthető meg gazdaságtan, politikatudomány és szociológia rendszertani helye, tárgyak és diszciplináris korlátaik kialakulása.

„Wallerstein szerint a modern társadalomtudományok három nagy differenciálódási tengely mentén különültek el: a múlt/jelen tengely a történettudományt választotta el a többitől; a civilizált vagy nyugati/nem-nyugati tengely az antropológiát választotta el a maradék három társadalomtudománytól; végül az állam/piac/civil társadalom tengely a politikatudományt, a gazdaságtant és a szociológiát egymástól. Ezek közül az utolsó tengely által felvetett kérdések a legfontosabbak, ezek kapcsolódnak azokhoz a kérdésekhez, amelyeket fentebb a szociológiával kapcsolatban felvettem. Wallerstein szerint, amennyiben feladjuk azt a hallgatólagos háttérelképzelést, hogy az állam a társadalmi cselekvés természetes kerete, akkor a klasszikus társadalomtudományi diszciplinaritást is át kell rendeznünk. [...] Egy új társadalomtudományi diskurzus lesz csak képes szembenézni a 21. század kihívásaival.” (40.)

Ennek az új társadalomtudományi diskurzusnak ki kell törnie a szociológia klasszikus társadalomfogalmának börtönéből, ami – összefoglalva – a természettel és a tárgyak világával *szemben*, nemzetállami keretek *között*, a politikum és a piaci magánautonómia világán *kívül* határozódik meg. Némedi Dénes nagyon pontosan fogalmaz: „A 21. század világát már nem lehet az állam/piac/civil társadalom szigorú elkülönítésével leírni. Ez a világ talán egy új társadalomtudományt kíván” (41.). El kellene hát ‘felejtetni’ szociológus voltunk mélyen belénk ivódott korlátozottságait, és újra ‘egybe kellene néznünk’ a gazdasági, a politikai és a társadalmi viszonyokat ahelyett, hogy – akárcsak a dologi-tárgyi világ kidefiniálásának purista hevületétől fűtve – továbbra is analitikusan szétválasztanánk azokat.

Ennek a szemléleti átalakulásnak van egy rendkívül fontos akadálya: azok a szemléletmódok, amelyek egyfelől a gazdasági-, piaci- és pénzviszonyok, másfelől a politikai, állami és hatalmi összefüggések *öntörvényűségét*, és a voltaképpeni társadalmiságtól történő *szigorú elválasztását* kívánják. Némedi – mások mellett – ennek deklarálását látta a parsonsi, de különösen a luhmanni funkcionalista rendszerelméletben, valamint a neoklasszikus közgazdaságtan szociológiai kiterjesztése, a racionális döntésemélet előfeltevéseiben és állításaiban is.¹¹ Összességében ennek akadályát látta a nyolcvanas években teret nyerő új korszakában is:

„Gazdaság, társadalom és politika integrált elemzése feltételezi, hogy egyik területen sem léteznek öntörvényűségek, hogy nincs gazdaság, amely ne lenne ‘politikai’ és ‘szociális’. Ez pedig ellentétes a jelenlegi neoliberais ortodoxiával és gazdaságpolitikai hiedelemvilággal.” (41.)

E kérdésben nagyon határozottan foglalt állást.¹² A nyolcvanas évektől a piaci erők megerősödését, a társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség szempontjainak háttérbe szorulását – a jóléti állam és a szociológia meggyengülését látta:

„A szociológia helyzetének meggyengülése egybeesik a liberális szemlélet megerősödésével, a ‘jóléti állam’ elleni politikai támadások kezdetével. A gazdaság öntörvényűségét, az állami beavatkozástól és a társadalmi szolidaritás szempontjaitól független működését hangsúlyozó neoliberális politikai erők nem is rokonszenveznek a szociológiával.” (87.)

Szokatlanul erős megfogalmazások ezek Némedi Dénestől. Rendkívül szigorú volt a kritikai szociológia, illetve egy tágabb, gazdaság (piac), politika (állam) és (civil) társadalom összefüggéseit *átfogóan* tárgyaló szociológia kibontakozását *gátló* tényezőkkel és kezdeményezésekkel szemben. Rosszallása abból a mély meggyőződésből fakadt, hogy mielőbb szükség lenne egy új transzdiszciplináris társadalomtudományra (vagy – a wallersteini koncepció szerint – egy *unidiszciplináris* történeti társadalomtudományra), amely egyesíti a kritikaiságot, a történeti megközelítést, a posztnevezeti állapot tudomásulvételét, és túllép társadalom és társadalmiság leszűkített kategóriáin. Némedi Dénes a legtöbb általa elemzett szerzőt, kezdeményezést és

¹¹ Ez magyarázza Némedi Dénes ellenszenvét e szociológiai irányzatokkal szemben. Mint láttuk, kritikusai – köztük Némedi Dénes is – Habermas szemére vetették, hogy lemond az életvilágtól elkülönülő rendszerek kritikájáról, és azt sugallja, hogy „*el kell fogadni, amit erről a rendszerelmélet (Luhmann) és a neoliberális közgazdaságtan mond*” (274.). Bár ízlésétől távol álltak, Némedi Dénes e rivális szociológiákat is jól ismerte – mindenesetre annál inkább óvott előfeltevéseik és belátásaik elfogadásától (lásd pl. 40., 194-195., 276.).

¹² Lásd ehhez különösen Michael Burawoy cikkéhez írt hozzászólását a „*piac zsarnoksága és az állam despotizmusa*” között a civil társadalom *standpoint*jéről az emberiség nevében kritikát megfogalmazó közszociológia programjáról (Némedi 2006b).

Egy helyütt így ír: „*Itt és egyébként sincs módom arra, hogy részletesen szóljak a jóléti állam lebontása neoliberális programja és a tudomány alakváltozása közötti összefüggésről – pedig ez az összefüggés érzékelhető.*” (291.) Másutt pedig így: „*Legyünk pontosak: nem a társadalom lett reakciós, hanem a demokratikus egyenlőségvet tagadó piaci erők, a kapitalista gazdaságnak a jóléti állami kompromisszum felmondására törekvő intézményei erősödtek meg.*” (289.)

koncepciót ezen a mércén mérte. Üdvözli Bourdieu ez irányba mutató lépéseit éppúgy,¹³ mint Burawoy közszociológia-programjának kezdeményezését, hogy aztán előbbin a megvalósítás elmaradását, utóbbin pedig hiányosságait számon kérve¹⁴ végül Wallerstein koncepciója mellett tegye le a voksát.

Paradoxnak tűnhet, de Némedi Dénes ambíciói éppen azért *mutatnak túl* a szociológián és a társadalom fogalmán, mert jelen formájában egyik sem képes teljesíteni azt, amit várna tőle. A fentiek mellett jól mutatja ezt a társadalom fogalmáról írott esszéje (Némedi 2001).

„Úgy vélem tehát, hogy a társadalomtudományban egy olyan paradigma kibontakozására lenne szükség, amely másként rendezve azokat a kategóriákat, amelyekben világunkat értelmezni próbáljuk, felszámolja gazdaság–társadalom–politika klasszikus hármasságát. Éppen ezért úgy gondolom, hogy a társadalom fogalmának kritikai potenciálja kimerült...” (195.)

Ha a kritikai elmélet nem hívhatja többé segítségül a társadalom régi fogalmát, akkor új kategóriákra van szüksége. S hogy mi válthatná fel a régit? Talán a kapitalizmus – vagy még inkább a kapitalizmusok.¹⁵ S milyen paradigma volna képes e kategóriát kritikaivá tenni? Egy új történeti-kritikai politikai gazdaságtan:

„Számos dolog tehát arra figyelmeztet, hogy konceptualizációnkban egyre kevésbé lesz tartható gazdaság és társadalom hagyományos megkülönböztetése. Marx koncepciója másfél évszázaddal ezelőtt már megfogalmazta egyszer, hogy egy széles értelemben vett gazdaságtan a kapitalista társadalom megértésének a kulcsa – ebben az értelemben relativizálta a klasszikus különbségtételt. Minthogy ez a program a kapitalista rendszer kollektivistikus felszámolásának víziójával kapcsolódott össze, nem válhatott a 20. század társadalomtudományának rendező paradigmájává. A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg. Mindenesetre [a kapitalizmus] újdonsága nem érthető meg abban a paradigmában, amely egyfelől ragaszkodik egy a gazdasággal és a politikával szemben autonóm, a magánemberek szolidaritását biztosító társadalmiság fogalmához, másfelől egy olyan programhoz, amely a gazdasági folyamatokat a racionálisan cselekvő gazdálkodó egyének döntéseiből akarja megérteni.” (194–195.)

Némedi Dénes kívánalmait (iránymutatását?) összegezve azt mondhatjuk, hogy egy valódi kritikai elméletnek ‘egybe kell néznie’ a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat, új típusú kritikai történeti politikai gazdaságtanná kell válnia. Ki kell dolgoznia az új kapitalista *rendszerek* totális, radikális és immanens kritikáját – ‘új’ és ‘más’ igazságokat kell felfednie. A szocialitás fogalmát, az emberek világát ki kell bővítenie a dolgok világával. Újra kell gondolni a munka–interakció–megkülönböztetés munka oldalát: a dolgoknak, tárgyakkal, (termelő)eszközöknek rendkívül fontos szerepük van a társadalmi világ integrációjában és stabilizálásában. A természettel folytatott anyagcsere, a munka rendszereit alapos elemzés és kritika tárgyává kell tenni, a pénzmédium vezérelte piaci mechanizmusok hatását reflektálni kell a társadalmi igazságosság és esélyegyenlőség szempontjából. Az interakció, az életvilág oldalán kidolgozott nyelvi kritika fontos, és mindenképpen megőrzendő Habermasnál – önmagában mégsem elegendő, ha hiányzik a hatalomelmélet, és a pénzmédium vezérelte kapitalista piacgazdaság elmélete és kritikája.

¹³ Örömmel látja Bourdieu azon igényét, hogy „a gyakorlatok általa elképzelt tudománya legyen a társadalomtudományok integrátora. Ehhez nála az a kíváncsi is kapcsolódik, hogy valamennyi, a társadalomtudományok tárgyának konstituálásában fontos szerepet játszó dichotómiát viszonylagosan tekintsünk: nemcsak gazdaság és nem gazdaság (kultúra), hanem politika és nem politika megkülönböztetését is tekintsük lényege szerint hamisnak” (218.). Ugyanakkor bosszankodik is e program beváltatlanságán: „Bourdieu immár 25 éve meghirdetett nagy megújulási programja az utóbbi években egy tapodtat sem haladt előre” (195.).

¹⁴ „Pedig Burawoy magyar- és oroszországi tapasztalatai birtokában mindenki másnál jobban tudja, hogyan szövődnek egybe a gazdasági, politikai és társadalmi történések, mennyire tehetetlen ezekkel szemben egy szűken diszciplináris szaktudomány. Egy igazi kritikai közszociológia nem maradhat csak szociológia. Annak a változásnak, amely a tudomány de-diszciplinárizálódásával elindult, az egyik jótékony hatása lehet, hogy oldódhat e társadalomtudományok egymással szembeni zártsága. A szociológiai hagyományban mindig élt az a sejtés, hogy a gazdaságtan, politikatudomány és szociológia egymással szembeni elméleti és módszertani zártsága, az állam, gazdaság és civil társadalom közti ‘ideológiai megkülönböztetés’ korlátozza a megismerési lehetőségeket” (292.).

¹⁵ Némedi Dénes e vitás kérdésben is egyértelműen foglal állást: „Magától értetődőnek tűnhet, hogy a kapitalizmusnak számos változata volt, van, lesz (?). A TINA-perspektívából [There Is No Alternative (Margaret Thatcher)] ez természetesen nincs így. Egyfajta gazdaságtani perspektívából csak egyfajta kapitalizmus létezik, pontosabban egyfajta ‘igazi’ kapitalizmus, és ha valahol ettől eltérés mutatkozik, akkor az a teremtett világban kikerülhetetlen tökéletlenség eredménye. A neoliberalis gondolkodásban van egyfajta tendencia arra, hogy a kapitalizmusnak egy ‘természetes’ alakját tételezzék fel, és ennél fogva azt, hogy van one best way. [...] Ebben az írásban azon a véleményen vagyok, hogy igenis a kapitalizmusnak többféle változata létezik” (335–336.). Részleteiben: Némedi 2011c.

‘Új’ és ‘más’ igazságok nyomában

Némedi Dénes életműve valóban messze túlmutat a szociológiatörténeten (vö. Sik 2011). A szociológiaelméleti problémák történészként foglalkoztatták – a jelen problémáinak megértéséhez nélkülözhetetlennek tartotta a történeti megközelítést.¹⁶ A szociológiaelméletek *historicista*, *külső* történetének megírása mellett foglalt állást: a kutató mint cselekvő horizontját rekonstruálva próbálta megérteni műveiket – visszahelyezve azokat *eredeti* társadalom- és tudománytörténeti kontextusukba (47–52.). „*Ez a felfogás [...] pontos tükörképe a dogmatörténeti megközelítésnek*” (47.), annak a *belső* szociológiatörténetnek, amely az adott munka alkotójának szándékai helyett a felhasználhatóság, az aktualizálhatóság szempontja szerint írja meg a szakma történetét. Ez utóbbi a könnyebb és ‘hasznosabb’ út, mert a jelen felől kérdez (prezentista), és mert *használni* akarja a ‘nagy gondolatokat’ (vagy legalábbis meg akarja őrizni azokat). Némedi Dénes a nehezebb, de izgalmasabb utat választotta: a keletkezés összefüggései felől kívánta *megérteni* a szerzőt, művét és korát.

Szociológiatörténészként a szociológia jövőjéről, lehetséges átalakulási tendenciáiról is rengeteget tudott (96–115.). A tudomány és a kutatás ‘első’, illetve ‘második alakjáról’ írottak, az inter-, pluri-, multi-, transz-, vagy éppen unidiszciplinárizálódási tendenciák elemzése bizonyítja, hogy a tudomány jövője, a szakma lehetséges átalakulásának irányai ugyanúgy foglalkoztatták, mint múltja vagy jelene. Páratlan felkészültségét, alaposágát, precizitását látva az az igazán meglepő, miért korlátozta magát elsősorban a szociológia vizsgálatára, miért nem vállalkozott többet társadalmi folyamatok és problémák ‘közvetlen’ vizsgálatára. E kérdésben pontosan kell fogalmazni, mert nem pusztán arról van szó, hogy *társadalmi* problémák helyett *szociológiai* problémák elméleti-történeti elemzése foglalkoztatta.¹⁷ Inkább arról, hogy a valóságos társadalmi problémákra is más szerzők szemével tekintett, és jellemzően szociológiaelméleti kérdésként vizsgálta meg azokat. Mintha túl ritkán ‘vette volna magának a bátorságot’, hogy ne tolmácsként, ne valamely más szerző magyar hangjaként, hanem *saját jogon* szólaljon meg – pedig talán pont ezek a legérdekesebb észrevételei.

Az itt tárgyalt kötet tanulmányain is látható, hogy egyes lazább műfajú írásaiban (előadásaiban, esszéiben, vitahozzászólásaiban) gyakrabban ‘szólt ki’, társadalmi folyamatok és összefüggések elemzésére is bátrabban vállalkozott *saját jogán*. Kollégája, Somlai Péter születésnapjára írt esszéjének elején az önmagával is páratlanul szigorú Némedi Dénes szabadkozva megjegyzi: „*Ez az esszé nem fogalomtörténeti jellegű, szerkezetét inkább retorikai megfontolások alakították. Esszé, kísérlet, azaz nem várható el tőle az elmélyült és terjedelmes elemzés és a források pontos dokumentációja sem*” (181.). Csak miután így felszabadította magát (saját elvárásai alól is), írja az alábbiakat a ‘két ördög’ között őrlődő társadalom kritikai fogalmáról, a társadalmi kritikáról:

„Amennyiben a piac, a gazdaság automatizmusainak igazságtalanságot és egyenlőtlenséget generáló erőiről volt szó, a ‘társadalom’ a jóléti politikát folytató állam segítségére szorult. Amennyiben inkább arról volt szó, hogy a politikai hatalom fojtogatta az önállóan szerveződni kívánó társadalmi erőket, a ‘civil társadalom’ az önelvű és az állami gyámkodást levető piaci erők segítségétől várta és várja megmenekülését. A társadalmi kritika alapvető problémája volt a 20. század második felében, hogyan menekülhetne meg az egyik ördögtől úgy, hogy a másik ne vigye pokolra. A veszély különbözőségéből fakadt, hogy a hatvanas évek nyugat-európai és kelet-európai társadalomkritikai értelmisége között egyaránt sok volt a félreértés, és amikor a nyolcvanas években az egyetértés létrejött, ez jelentős mértékben a piaci erők előtti teljes vagy részleges fegyverletételnek volt köszönhető.” (186.)

Ez a megfogalmazás már igazán nincs híján nagy sodrású társadalmi folyamatok elemzésének – ez a jóléti állam, az államszocializmus és a szociológia mint tudomány térvészését is eredményező nagyszabású átalakulási folyamat plasztikus leírása. Ennek belátásából következik fokozott érdeklődése igazságosság és kritika összefüggése iránt is. Hiszen, ha az átalakuló erőviszonyok a nyolcvanas évektől a társadalmi kritika meggyengülését okozták, akkor „a gazdaság automatizmusainak igazságtalanságot és egyenlőtlenséget generáló erői [...] előtti teljes vagy részleges fegyverletétel...” (186.) után, e piaci erőkkel szemben éppen az igazságosság nevében emelhet szót a társadalmi kritika (Némedi 2010, 2011d).

Némedi Dénes tudott volna saját jogon is többet írni társadalmi folyamatokról írni, de valamiért nem akart. A politikai és a közélet helyett a tudományban, a szociológiában akarta a társadalmat e két ördögtől megvédeni. Más szerzőket tolmácsolva fejtette ki saját álláspontját is, majd amikor elégtelennek vagy végiggondolatlanak érezte az interpretált szerzők gondolatmeneteit, vonalakat húzott a követendő út irányát jelző. Ezek az útvonalak egy új típusú történeti politikai gazdaságtan rendszerkritikájához vezetnek. Ezen az úton ő maga már nem tudott, vagy nem akart végigmenni. Talán úgy érezte,

¹⁶ Lásd ehhez: Némedi (1996), ill. a már idézett, „A szociológiatörténet hasznáról” című habilitációs előadását (2000a).

¹⁷ Nem pontos az a nyersebb megfogalmazás sem, hogy a szociológia jobban érdekelte, mint a társadalmi valóság.

ő vagy nemzedéke ezt már nem teheti meg. Talán (tudomány)politikai támadásoktól félt, a 'marxizmus' vádjától. E vívódásait tükrözik korábban már idézett mondatai is:

„Minthogy ez a [marxi gazdaságtani] program a kapitalista rendszer kollektivistikus felszámolásának víziójával kapcsolódott össze, nem válhatott a 20. század társadalomtudományának rendező paradigmájává. A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg.” (195.)

A recenzió mottójául választott utolsó mondat kétértelműsége szembeötlő: olvasható úgy is, hogy 'a kapitalizmus megváltozott ugyan, de nem halt meg' – és úgy is, hogy 'a marxi hagyományt halottnak szokás tartani, de nem halt meg'.¹⁸ Némedi Dénes az átalakuló kapitalizmus kritikájához a marxi hagyomány megújítására vágyott, de publikációiban és nyilvános megszólalásaiban (konferencia-előadásain, kerekasztal-beszélgetéseiben, szakmai vitáiban és óráin) ezt a kívánalmát csak ritkán és óvatosan, sokszor csak bújtatva fogalmazta meg.¹⁹ A vágyott új kritikai-történeti társadalomtudomány ígérete figyelmét folyamatosan a könyv- és folyóiratpiacra szegezte: legalább öt nyelven olvasott, aktívan követte az újabb kezdeményezéseket. 2001-ben írta: „Lehet, hogy az új könyv már meg is jelent valahol, csak mi szokás szerint már megint nem tudunk róla semmit” (195.). Ténylegesen egy igazán fontos munka aligha kerülhette el sokáig a figyelmét.²⁰

Kérdés, mit kezdenek kollégái, tanítványai Némedi Dénes örökségével. Néhányan talán elindulnak azon az úton, amit ő maga már nem járt végig, de kijelölt a jövő számára. 'Új' és 'más' igazságok nyomában járni Némedi Dénes nagyságához méltó vállalkozás lesz.

HIVATKOZÁSOK

Böröcz, J. (2009) *The European Union and Global Social Change. A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Oxford: Routledge.

Gulbenkian (2002) *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése*. Ford. Göbolyös M., Budapest: Napvilág.

Honneth, A. (1997) *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Ford. és szerk. Weiss J., Pécs: Jelenkor.

Huszár Á. (2006) A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi D. et al (szerk.) *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, p. 47-66.

Huszár Á. (2009) Bevezetés – Kritikai elmélet. In *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág, p. 9-23.

Latour, B. (1999) *Sohasem voltunk modernek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Ford Gecser O. Budapest: Osiris.

Némedi D. (1984) Az értékmentesség elve a szociológiában. Kísérlet a probléma felvázolására. *Valóság* (1) p. 30-43.

Némedi D. (1988) A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál. *Medvetánc* 8 (2-3) p. 3-32.

Némedi D. (1996) Minek a történet? *Replika* 7 (23–24) p. 173-181. Jelen kötetben: p. 13-24.

Némedi D. (1998a) Axel Honneth – elismerés és megvetés. *BUKSz* 10 (4) p. 390-397. Jelen kötetben: p. 268-283.

¹⁸ Az első kiadásban betűhíven ez olvasható: „A marxi ha-gyomány ugyan halott – ezt szokás mondani – de hát közben a kapitalizmus is más lett – de nem halt meg.” Jelen kötetben, az esszé második kiadásában a központozás eltérő, a jelentés mégsem egyértelműbb: „A marxi hagyomány ugyan halott – ezt szokás mondani, de hát közben a kapitalizmus is más lett –, de nem halt meg.” (Az idézet forrásához lásd az 1. lábjegyzetet.)

¹⁹ Egy személyes megjegyzés: élete utolsóán bizonyuló egyetemi szemeszterében Marxról is tartott kurzust. A sokunk által régóta várt, immáron hallgatói kötelezettségek nélkül meghallgatott előadáson a megszokottnál is szerényebben, halkabban, szemérmesebben beszélt – a legtöbb, Marx 'aktualizálására' irányuló kérdésünket és felvetésünket elhárította.

²⁰ Egy újabb, egyben utolsó személyes megjegyzés: utolsó levélváltásunkban, 2010 szeptemberében jobbulást és mihamarabbi gyógyulást kívánva lelkesen írtam neki egy könyvről – Böröcz József: *The European Union and Global Social Change* c. könyvéről (2009) – a vilárendszer-elemzés, a kritikai geopolitikai gazdaságtan, és a posztkoloniális tanulmányok határterületéről. Sajnos már nem mondhatta el a meglátásait róla. (A könyvet 2011-ben az Amerikai Szociológiai Társaság „A vilárendszer politikai gazdaságtana” elnevezésű szekciója is komoly elismeréssel [„Honorable Mention”] fogadta.)

- Némedi D. (1998b) Megjegyzések Tardos Róbert „Szociológiai válaszkísérletek a mikro–makro problémára” című tanulmányához. *Szociológiai Szemle* 8 (2) p. 83-88. Jelen kötetben: p. 119-125.
- Némedi D. (1999) Újra kell-e gondolnunk a szocialitás fogalmát? In Kónya A. et al (szerk.) *Kollektív, társas, társadalmi*. Budapest: Akadémiai, p. 15-24. Jelen kötetben: p. 126-135.
- Némedi D. (2000a) A szociológiatörténet hasznáról. In Iványi E. – Solymosi Zs. (szerk.) *Írások Huszár Tibor 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, p. 271- 284. Jelen kötetben: p. 42-52.
- Némedi D. (2000b) *Társadalomelmélet – elmélet-történet*. Tanulmányok. Budapest: Új Mandátum, p. 171-208.
- Némedi D. (2000c) A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 10 (2) p. 3-16. Jelen kötetben: p. 25-41.
- Némedi D. (2001) A társadalom mint kritikai kategória. In: Pál E. (szerk.) *Útközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum. Jelen kötetben: p. 181-195.
- Némedi D. (2004) Putnam és Weber – tény és érték. *Századvég (új folyam)* 2 (32) p. 161-175.; valamint: In Molnár A. K. (szerk.) (2005). *Szellem és etika. A „100 éves a Protestáns etika” című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég, p. 51-64. Jelen kötetben: p.196-210.
- Némedi D. (2005) Max Weber. ‘Módszertani’ fejtegetések. In *Klasszikus szociológia 1890–1945*, Budapest: Napvilág, p. 228-250.
- Némedi D. (2006a) A megismerés érdeke. *BUKSz* 18 (1) p. 19-26. Jelen kötetben (a fordításkritikai rész nélkül): p. 227-237.
- Némedi D. (2006b) A civil társadalom és a társadalomtudományok. Megjegyzések Burawoy közszociológia programjához. *Replika* 17 (54–55) p. 97-103. Jelen kötetben: p. 284-292.
- Némedi D. (2008a) Jog és tárgyalásos politika. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, p. 73-97. Jelen kötetben: p. 238-267.
- Némedi D. (2008b) A szociológia problémája – ma. In Némedi D. (szerk.) *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest: Napvilág, p. 15-65. Jelen kötetben: p. 53-115.
- Némedi D. (2009a) *Elnöki megnyitó a Magyar Szociológiai Társaság változás.válság.váltás.hu konferenciáján*. Debrecen, 2009. november 13. Jelen kötetben: p. 7-10.
- Némedi D. (2009b) A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSz*, 21 (1), p. 63-72. Jelen kötetben: p. 136-158.
- Némedi D. (2010) Az igazságosság kritikája. In Kiss L. (szerk.) *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára*. Budapest: Argumentum – ELTE Társadalomtudományi Kar, p. 229-241. Jelen kötetben: p. 293-307.
- Némedi D. (2011a) Durkheim és az innováció. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 70-83. Jelen kötetben: p. 311-323.
- Némedi D. (2011b) *A nem kizáró közösség – A poszt nemzeteti állapot*. www.nemedi.hu/poszt nemzeteti.pdf. Első megjelenése jelen kötetben: p. 324-334.
- Némedi D. (2011c) *A kapitalizmusok szellemei. Jegyzetek egy kutatószemináriumhoz*. Befejezetlen kézirat. Jelen kötetben: p. 335-356.
- Némedi D. (2011d) *Igazságosság és kritika*. Befejezetlen kézirat. Jelen kötetben: p. 357-399.
- Rudas T. (2002) Köszöntő Némedi Dénes 60. születésnapjára. In Felkai G. – Molnár A. K. – Pál E. (szerk.) *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum.
- Sik D. (2011) Túl a szociológiatörténeten. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 90-97.
- Somlai P. (2011) Az átmenet kora. Kommentárok Némedi Dénes „Durkheim és az innováció” című kéziratáról. *Szociológiai Szemle* 21 (1) p. 84-89.
- Wallerstein, I. (2004) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. Ford. Mund K. *BUKSz* 16 (2) p. 177-183.

Utasi Ágnes (szerk.) (2012) *Közösségi és közéleti aktivitás. Vizsgálat három ország hét magyar kistelepülésén.* Studies in Political Sciences/Politikatudományi Tanulmányok, Vol. 2. No. 1. Budapest–Szeged: MTA TK Politikatudományi Intézet – Belvedere.
(http://www.tk.mta.hu/pti/uploaded_files/705_1336657202.pdf) [Letöltve: 2012-05-13]

Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének új kiadványai között, a Studies in Political Science/Politikatudományi Tanulmányok 2012. évi első számában közzétették Utasi Ágnes 73034. sz. OTKA kutatásának eredményeit, melynek eredeti címe: *A közösségi kapcsolatok igénye – a demokrácia megújításának esélye.*

Az aprófalvas közösségek vizsgálatában hiánypótló vállalkozásnak tekinthető Utasi Ágnes és munkacsoportja kutatása, amely a lokális közösségek közéleti aktivitását vette számba. A terepmunka során több módszer együttes alkalmazásával arra keresték a választ, milyen elemeiben lehet megtartó egy közösség és mely elemek szorultak háttérbe, illetve bomlottak föl. Az összegzés 9 tanulmányból áll, melynek bevezető és orientáló summázatát Utasi Ágnes, a szociológiai tudományok doktora adja. Mestertanárként példaértékűen motiválta hallgatóit, akik a közös kérdéseken túl egyéni ambícióikat is megvalósították a vizsgálat során, melyet a dolgozataik bizonyítanak.

Utasi Ágnes rávilágít a kisközösségek évtizedes csaldódásának fő okára: megrendült, néhol szinte teljesen elveszett a szolidaritásba vetett hit, amely még az elzárt falvakban is tetten érhető. A veszteséglista súlyos problémákra utal: terhessé váltak a közösségi kötelek, atomizálódtak a mikrotársadalmi viszonyok, formálissá váltak a rokoni, szomszédági kapcsolatok.

A kutatás alapfeltevését az adatfelvétel eredményei igazolták, azaz „*a politikai-közéleti igények és részvétel domináns meghatározó életfeltételi mutatói a műveltség, az iskolai végzettség és az anyagi, vagyoni jólét biztonságát adó szintjétől függ*” (4.). Ugyanakkor a jövedelemszerzés és a gazdasági aktivitást vizsgálva kiderült, hogy valamennyi településen nagyon magas az inaktív aránya, míg akik aktívak, aránytalanul többen dolgoznak. A létfenntartás szerény formája a hét településen az agrártermelés. Ebben is egyre kisebb hatékonysággal működnek a falvak lakói, hiszen az átlag életkor relatíve magas (50-55 év), a gazdálkodás pedig komoly és rendszeres fizikai igénybevételt kíván. Ebben részben segítenek azok a rokoni, baráti kapcsolatok, amelyekkel a megkérdezettek többsége rendelkezik, azonban maguk is érzékelik, hogy ezek a hálók egyre gyengébbek, szakadozottabbak.

Míg a tradíciók valamelyest kötik a falusiakat, a fogyasztási javak, a városok vonzása miatt nagy az elvándorlás. Érdekes megfigyelése a kutató csoportnak, hogy mennél szegényebb az egyén, mennél kisebb az infrastrukturális, szociális ellátottság, annál messzebbre települnek azok, akik valamilyen kitörést remélnek az elköltözéstől. A határon belüli kistelepülésekről a nagyvárosokba, a határon kívülről – gyakran Magyarországot érintve – Németországba költözve próbálnak szerencsét. Az elszigeteltségből, a kilátástalanságból olyan irányba mozdulnak az emberek, ahol azt remélik, hogy nemcsak a személyüket fogadják el, hanem kiterjeszthetik ezt a megértést, toleranciát a hátrahagyott mikro- és makro közösségre is. Mindez döntően illúzió, de elég erősen él az el- és bezárt települések lakóiban, akik megélhetési gondjai napról napra fokozódnak.

A kötet tartalma azt bizonyítja, hogy a kutatás elérte célját, feltárta a különböző motivációval szerveződő közösségek belső szerkezetét, illetve képet ad arról, hogyan hatnak a közösségek a lokális közéletre. Ez utóbbi mind a három vizsgálati terepen – Magyarországon: Ruzsa, Petőfiszállás, Vajdaságban Hajdújárás, Bácsgyulafalva, Erdélyben Agyagfalva, Bögöz – elég gyenge. A szűkösség lényege: a jövedelemszerzés nehézségei és az infrastruktúra hiánya.

A Szerző/kutatásvezető másik fontos és adatokkal bizonyított állítása: a falvakban élő lakosság eltérő társadalmi rétegei közötti nagyobb a bizalmi egyenlőtlenség, mint a települések között. A bizalmi skála tendenciái arra utalnak, hogy rohamosan bomlanak a tradicionális közösségek, és az egyéni érdekek kerülnek előtérbe. A konfliktusok elkerülésére többen a bezárkózást, a helyi közélettől való teljes elfordulást választják. A kérdezés során az is kimutathatóvá vált, hogy a fenti állítás mértéke településenként eltérő mértékű és a hagyományok erősségétől jelentősen függ. „*A hagyományos bizalomalapú közösséget*

¹ MTA TK SZI

mindenképpen megtámadja a településorientált versenygazdasággal növekvő egyenlőtlenség. A modern technikai eszközök hatására még

A legelmaradottabb falvakba is behatolnak a fogyasztási kihívások és a modernizáció hatása, s ezek a kihívások az általános szegénység mellett még inkább fokozzák az egyenlőtlenséget és vele együtt a bizalmatlanságot.” (12.)

Új eleme a vizsgálatnak, hogy bemutatja, mennyire sajátosan működnek a személyközi bizalom egyes elemei a falvakban: akinek jobb anyagi, szellemi pozíciója van, az egyre jobban félti az autonómiáját, az integritását. A közösséget hátráltató erőnek, felesleges kontrollnak tartja. Ezzel ellentétben az intézmények iránti bizalom erős, annál inkább így van ez, mennél kiszolgáltatottabb az egyén, hiszen a hivatalokban, a hivatalosságokban védelmet, megoldást remél.

Szintén Utasi Ágnes nevéhez fűződik, hogy e kutatás során megalkotta a szolidaritás-indexet. Elemzi a materiális transferek és faluközösségi összetartás motívumait, megjelenésformáit.

Olvasva Utasi tanulmányát jól érzékelhető az egyéni, közösségi aktivitás csökkenése, amely a helyi politikát, a közéletet jellemzi. A vizsgálat kezdetekor azt feltételezte, hogy jelentős lesz az – elsősorban munka- és pénzalapú – kölcsönösség. Arról már rendelkezésre álltak adatok, információk, hogy az érzelmi támogatás egyre gyengébb, de azt most lehetett plasztikusan bemutatni, hogy az aprófalvas településekre beszivárgó civilizációs hatások elviselésére, ellensúlyozására a megkérdozettek, megfigyelték többsége elkülönüléssel reagál. Sokszor – erőn felül – inkább megveszik a szolgáltatásokat, csak hogy elkerüljék a kiszolgáltatottságot a közvetlen környezetükben, ezzel viszont elzárják a viszonyosság csatornáit, végül esélyeit is.

Bár a mintába kiválasztott települések pozíciói jelentősen eltérnek egymástól, mégis indokolt volt annak vizsgálata, van-e, és ha igen, milyen típusú különbségek alapján írhatók le a hazai és a határon kívüli – döntően magyar lakta – falvak közösségei, közéleti tevékenységei. Hasonló metszetben vizsgálták a települések lakosainak munkaerő-piaci esélyeit, az integráció vagy dezintegráció egyéni és társadalmi feltételeit. Ehhez kapcsolódva azt is kutatták, hol, milyen motivációk hatására erősebbek vagy gyengébbek a lokális kötődések, és milyen gazdasági stratégiákat követnek egyéni és helyi közösségi szinten a megkérdozettek.

A hallgatók közül többen is elindultak ezen a gondolati nyomvonalon. Volt, aki a közéleti diskurzust és annak aktivitását vizsgálta (Széll Krisztián) és azt találta, hogy a lokális környezetben, különösen kis faluban a közéleti témák helyett a közösségi, szórakozási lehetőségek, események kerülnek előtérbe. Az aktivitásra a személyességgel lehet ösztönzőleg hatni, a gátló tényezők közül a helyi politikai, gazdasági, társadalmi környezet a meghatározó.

Hasonló eredményre jut az a fiatal kutató is, aki a közösségi aktivitás és a közös tiltakozás lehetőségeit vizsgálta (Fehér Attila). Izgalmas résztémának bizonyult a civil közösségek és a helyi közéleti kommunikáció összefüggéseinek feltérképezése (Nyilas Katalin). Volt, aki a falusi kommunikációt elemezve bemutatta annak sajátos jegyeit, a falut mint tér és hely egységét, illetve a közösséget bomlasztó krízisjelenségeket (Császár Balázs).

Górcső alá került a helyi elitek magatartása is, ahol a dolgozat írója bevezette a vezérdemokrácia fogalmát a kutatási eredményei bemutatásakor, valamint részletesen leírta az egyensúlyvesztettség állapotát tereptapasztalatai alapján (Csáki Dóra).

Az aktív állampolgárságot vizsgálva fontos kérdések fogalmazódtak meg:

- van-e különbség az egyének állampolgári aktivitása között országos, illetve lokális szinten,
- milyen tényezők növelik, illetve csökkentik a helyi közösségek szerveződését,
- van-e különbség a határon túli, illetve a hazai települések összetartozásában? (Kalocsai Janka)

A kutatók értelemszerűen foglalkoztak a hagyományok, a tradicionális gondolkodás- és viselkedésmódok feltárással is. Keresték, miben rejlik a tradíció őrzése, illetve elvesztése, milyen erősségűek a lokális kötődések. Következtetésük szerint annál magasabb az elvagyódók száma, mennél kedvezőtlenebb a jövedelemszerzés lehetősége. Az atomizálódás miatt egyre nehezebb mozgósítani az embereket a közösség érdekében (Erdős Csaba). Ez még akkor is igaz, ha a falu máig alkalmas arra, hogy ott – bár csökkenő mértékben – az egyén kiegészítse jövedelmét, kisárutermeléssel, árucserével foglalkozzék. Jelen van a kölcsönös segítségnyújtás is, ami a falusi közösségek „kötőanyagaként” is nevezhetünk (Ferencz Gábor).

A kutatás eredményei igazolják azokat a mindennapi megfigyeléseinket, tapasztalatainkat, hogy átalakultak, vagy jelentős mértékben megváltoztak az aprófalvas közösségei, a helyi kis- és nagyobb csoportokhoz tartozás formái. Jelentősen csökkent a bizalom egymás iránt, bár az intézmények szerepe még mindig fontos a gyenge kötődéssel, lehetőséggel rendelkezők számára.

Teljesen átalakult az összetartozás érzése, igénye, amely egyre inkább az individualizálódást, az elvágyódást erősíti. Ahol gyengék a civil kapcsolatok, ahol megváltoztak a kommunikációs formák, átrendeződtek a hierarchikus és nem hierarchikus viszonyok, ott az egyének mozgástere szűkül, perspektívája csökken, még akkor is, ha céljaiban távolabbi területeket jelöl meg a ténylegesen elérhetőnél. A kötet végkicsengése azonban mégsem pesszimista; valódi hálózatkutatásról és tényfeltárással van szó, ezért (is) ajánlom figyelmes olvasásra.

AZ ÁRVÍZI KOCKÁZATOK TÁRSADALMI HATÁSAINAK MÉRHETŐSÉGE²

ELŐZMÉNYEK

A kockázatok és különös tekintettel a katasztrófák társadalmi hatásainak társadalomtudományi irányultságú vizsgálata hazánkban sokáig nem tartozott a fő kutatási irányok közé. Bizonyos katasztrófatípusok, környezeti vagy ember által okozott vészhelyzetek előfordultak, de ezek kezelése, megoldása, további elkerülése javarészt megmaradt a probléma műszaki, technológiai megközelítéseinél. A természeti katasztrófák értékelése, hatásainak bemutatása mindenképp multidiszciplináris kell legyen, hiszen egyetlen tudományterület sem tudja a saját eszközzel teljes mértékben leírni és magyarázni a katasztrófákat. A természettudományok eszközzel ebből a szempontból önállóbb, hiszen a jelenségek kialakulásának magyarázatára alkalmas lehet, de mivel a hatások nemcsak a természetet érinthetik, ezért nem lehet teljes körű. A társadalomtudományok megközelítéseinek viszont nem kell elmerülniük a természettudományos értékelések részleteiben, bár azok főbb eredményeit, tendenciáit ismerni és követni kell az alaphelyzetek megértéséhez. A társadalomtudományokon belül is számos iskola értelmezte a katasztrófák hatásait.

A társadalomban keletkező változások, amelyeket a katasztrófa-helyzetek okoztak, sokáig nem álltak az érdeklődés középpontjában. A rendszerváltozás után a magántulajdon, az állami gondoskodás és felelősségvállalás kérdéseinek ártérrelmeződése hívta életre azokat a kutatásokat, amelyek a társadalomban jelentkező reakciókat is próbálták figyelembe venni egy-egy szituáció értelmezésénél, a megoldási módok keresésénél.

Magyarországon a leginkább meghatározó kockázati elem a víz, legyen szó árvízről vagy belvízről. Az értekezésben részletesen bemutatom a vizekkel kapcsolatos jelentősebb káresemények történetét, jellegzetességeit. Az azonban kiemelő, hogy katasztrófa méretű árvizek csak néhány évtizedenként következtek be a nagyobb magyar folyószakaszokon. A kisebb, évente akár többször is előforduló árvízi jelenségek nem okoztak különösebb problémákat sem műszaki, sem társadalmi dimenzióban. A vizek kártételei közül újdonság értékűnek számítottak a nagy esőzések során lezúduló vizektől megáradó hegyi patakok által okozott vészhelyzetek. E jelenségek gyakoribbá válása bizonyos mértékben betudható az éghajlatváltozásnak, amely a szélsőséges, de lokálisan jelentkező extrém időjárási jelenségeket okozza. A nagy esőzések miatt megáradó hegyi patakok által okozott vészhelyzetek nem képezték empirikus vizsgálatok tárgyát, ezért ezekkel részletesen nem foglalkozom.

A magyar társadalomban, beleértve az elitcsoportokat is, az árvízzel kapcsolatos problémák nagyon sokáig csak vészhelyzetben és a műszaki megoldások szintjén váltak „közbeszéd” tárgyává. A műszaki megoldásokat tradicionálisan a vízügy szolgáltatta, kevés beleszólást engedve bárkinek is az ezzel kapcsolatos kérdések megvitatásába. Az árvíz-helyzeteket a vízügy és a katasztrófavédelem – korábban a polgári védelem – szervezete a honvédség kiegészítő erőivel mindig tudta kezelni.

A környezet és a társadalom viszonyának kérdései sokáig Európában sem tartoztak a tudományos és politikai diskurzusok fő témái közé. A nagy árvizek ritka megjelenésének egyik következménye, hogy ez a kérdés nem vált a környezettel kapcsolatos társadalmi problémák hajtóerejévé. Az a szituáció, ami a nyugati államokban a 70-es 80-as évek nagy társadalmi-környezeti vitáit kiváltotta – nevezetesen az atomenergia felhasználásának ügye –, nálunk szintén nem lehetett széles körű vitageneráló téma, hiszen a paksi atomerőmű úgy épült fel, hogy annak megvalósítása a társadalom számára teljesen rejtve maradt – különös tekintettel azokra a problémákra, amelyek a nyugati viták fő kérdései voltak: a kockázatok, azok kezelése, a hosszú távú hatások megismerhetősége, stb. Ilyen szerepet tölthetett volna be Magyarországon az árvizekkel kapcsolatos kérdések „társadalmi vitája”. De mivel a jelenség hosszú éveken keresztül nem okozott problémát, ezért nem is került előtérbe.

A technológiai folyamatok társadalmi hatásainak és ezzel a jövő egyfajta szaktudományi jellegű vizsgálatba foglalásának és történeti változásának elemzését a hatvanas évek közepétől datáljuk, amikor világszerte sajátos társadalmi skizofrénia jelent meg. Egyrészt a műszaki fejlődés azóta is csak fokozódó diadalmenetének jól látható eredményei jelentkeztek, tovább erősítve a műszaki haladásba vetett hitet, másrészt a II. világháborút követő másfél évtized növekedés és haladás eufóriája után hirtelen kezdtek megérezni, hogy bajok is lehetnek az ipari társadalom alapértékeivel és ideológiáival, pl. a műszaki haladás mítoszával. Az állam szempontjából az a kérdés vált fontossá, hogy milyen iparágakat és fejlesztéseket kell magára vállalnia ahhoz, hogy a korábban megszokott növekedés folytatódjon, sőt, gyorsuljon. A tömegmozgalmak megjelenése ezen állami percepcióban „irregularitásokat” jelzett, amelyeket a technikai fejlődés alaptrendjébe való állami beavatkozás további eszközeinek

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet

² Doktori értekezés tézisei, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest 2011, témavezető: Dr. Tamás Pál.

kifejlesztésével kellett szabályozni, megszüntetni. Ezen „irregularitások” megjelenése az állami szféra számára tehát a más okokból már akceptált új cselekvés- és eszköztípus, a technikapolitika további kiterjesztését sugallta. Ennek részeként jelentkezett a szükséglet a tudományos alapú szakpolitikai tanácsadás széles körén alapuló politika kialakítására is. Ennek a gondolati sémának a kulcsszavai a tervezés, a rendszertudomány, a jövőprognózis, a jövőendő események jó találati pontosságú előrelátása voltak. Ezek olyan politikák körvonalaztak, amely feladatát a célracionális cselekvés kiterjesztésében látta (Hronszky 2002:10).

A társadalmi folyamatok előrejelezhetőségének megnövekedett igénye a hetvenes évek elején, a gazdasági trendváltozások miatt hirtelen felerősödött (vö. pl. az energiaár robbanással). Ez egyben az első sokk is volt a korai jövőkutatás várakozásaival szemben. Azoknak persze, akik a technológiatrendek nem kívánatos másodlagos, például természeti és társadalmi hatásainak elemzésére számítottak, (látszólag) könnyű dolguk volt. Nyilvánvalónak tűnt ugyanis a hetvenes évek elején, hogy hiányt kellett pótolni e téren – de vajon milyen jelenségtől lehetett inkább elvárni, hogy viszonylag pontosan előreláthatóan bizonyul, mint éppen a tudományos alapokon kifejlesztett technikák (akár nem célzott) hatásaitól? Úgy látszott, hogy nem kell mást tenni, mint kiterjeszteni a tudományos vizsgálódás jól kifejlesztett módszereit erre az – immár társadalmilag fontosnak mutató – területre. Különösen a veszélyes technológiák bevezetésével járó „objektív kockázat” megállapítása és környezeti hatásértékelés (*Environmental Impact Assessment*, EIA) ígért reményteljes sikereket. A társadalmi hatásértékeléstől (*Social Impact Assessment*, SIA) először inkább a módszerek fejlesztését lehetett elvárni (Hronszky 2002:13).

Politikai relevanciával bíró kutatási területen érdemes a vizsgálatot annak tárgyának elhatárolásával kezdeni – a mindennapi életben azonban az erre vonatkozó döntés mozzanatát elfedheti a rutin alkalmazása. Minél újszerűbb tárgyról van szó, annál inkább válhat (esetleg öntudatlanul) politikai aktussá a tárgy definíciója, hiszen ez meghatározza, hogy mi kerül be az elemzésbe, és mi záródik onnan – ettől kezdve – ki. Az izoláló absztrakció ugyanis egyenlőtlen helyzetbe hozhatja a gyakorlati helyzetben érdekelt feleket, vagy növelheti eredeti egyenlőtlenségüket, hiszen bizonyos elemek, lényegteleneknek minősülve, kimaradhatnak az elemzésből. Tovább folytatva: a leírásnál és elemzésnél alkalmazott vizsgálati módszerek és kritériumok is ölthetnek politikai relevanciát és ez különösen nyilvánvalóvá válik, amikor becslésekre és értékelésekre kerül sor. „Az elfogadható kockázat mértéke” terminus a típuspélda erre az esetre (Hronszky 2002:14).

A fejlett ipari társadalmakban a hetvenes évek közepe óta megfigyelhető újfajta „veszélyszenzibilitás” fölértékelt a különféle technológiákban rejlő potenciális veszélyeket, dramatizálta az ipari termelés árnyoldalait, s figyelmeztetett az egész technológiai fejlődés katasztrófális következményeire, problematikusságára (Szabó 1985, 1989, 1992). A társadalmi gondolkodás átalakulásának számos jele volt: ide kapcsolható a „hulladékkérdés” előtérbe kerülése; az a probléma, hogy mi lesz azokkal az anyagokkal, amelyek a különféle technológiák alkalmazásának következményeként jönnek létre, s jelentős mértékben megterhelik a környezetünket. A kutatók „a kényes ökológiai egyensúly növekvő tudatosodásával, az emberiség nukleáris önmegsemmisítési lehetőségének bizonyosságával” kapcsolatban „magnövekedett szorongásról és bizonytalanságról”, a veszélytudat általánossá válásáról beszélnek, s szívesen utalnak arra, hogy a valóság kognitív észlelése során a biztonság/veszély séma alapvetően fontos szempontként jelenik meg (Nowotny 1989:611).

A veszély érzékenység megváltozása főként két területet érintett: a technológiai fejlődés, az újfajta technológiák átláthatatlan kockázatait és következményeit (a korábbiánál lényegesen nagyobb katasztrófa potenciállal rendelkező rendszerek, mint az atomerőművek, a géntechnológia, a tömegpusztító fegyverek, stb. megjelenése, ahol az esetleges károk sem a térben, sem az időben nem korlátozhatók, mert globálisak és irreverzibilisek); másrészt szorosan ide kapcsolódóan – a tudomány ellenőrizhetetlenné vált innovációs dinamikáját (Sziójártó 1998:3).

A társadalmat fenyegető potenciális veszélyekkel kapcsolatos érzékenység felértékelődésének másik irányát a fenntarthatóság és az éghajlatváltozás jelentették. A nyolcvanas évek elején jelentek meg a „fenntarthatóság” és a „fenntartható fejlődés” kifejezések a nemzetközi szakirodalomban. Általános ismertségüket Lester R. Brown a fenntartható társadalom kialakításával foglalkozó *Building a Sustainable Society* című, 1981-ben publikált műve hozta. A szerző összekapcsolta a népesség növekedését a természeti erőforrások hasznosításával és mindezt úgy kívánta megoldani, hogy a lehető legkisebb legyen a természeti környezet mennyiségi és minőségi romlása (Hronszky 2002:43).

Az ezredfordulón bekövetkezett árvizek gyakorisága és nagyságrendje számos társadalmi problémát is előhívott, amelyet nem oldhatott meg a műszaki paraméterek javítását – konkrétan a gátak emelését – ígérő kormányzati intézkedés. A káresemények sorozata felvetette a műszaki megoldások eddigi irányai átgondolásának a szükségességét is, aminek következménye a 2002-ben meghirdetett Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése elnevezésű vízügyi stratégia lett. A terv szakított az árvíz-probléma kizárólag műszaki alapú megoldásával. Az előtört területen kialakítandó árvízi védtározók, illetve a

megváltozó gazdálkodási módok súlyosan érinthették a területen élő embereket. Az árvízi katasztrófák társadalmi vonzataiként viták indultak a biztosítási szakmában az árvízi károk biztosítottságáról és biztosíthatóságáról. Ennek kapcsán került előtérbe a veszélyeztetett területeken élő emberek kockázatfelfogásának és kockázatkezelési hajlandóságának vizsgálata, amelyek nemcsak egy új kutatási irányzat megerősödését eredményezték a társadalomtudományokon belül, hanem számos *policy* alapú javaslatához is vezettek.

Az árvizekkel kapcsolatos társadalomtudományi kutatások a 90-es évek második felében az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja, majd az MTA Szociológiai Kutatóintézetének műhelyeiben folytak, Tamás Pál, Rozgonyi Tamás és Vári Anna vezetésével. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani nekik, hogy a kutatások adatait a dolgozatomban felhasználhattam.

KITŰZÖTT CÉLOK

A dolgozat célja annak bemutatása, hogy a természeti katasztrófák, ezen belül konkrétan az árvizek, milyen módon befolyásolják a társadalom egyes csoportjainak magatartását. A fő kutatási kérdések a következők voltak: milyen módon történik a kockázateszlelés és a kockázatértékelés különböző társadalmi, kulturális helyzetű, adottságú környezetekben? Milyen különbségek adódnak az egyes csoportok sérülékenységében, azok társadalmi, gazdasági helyzetétől függően? Milyen szociológiai jellemzők mentén lehet különbségeket tenni a veszélyeztetettség, a sérülékenység megtapasztalásában?

Az elméleti fejezet célja, hogy rendszerezze a katasztrófa- és kockázatelméletek legfontosabb megközelítéseit, amelyekkel magyar nyelven kevés feldolgozás foglalkozik. Bár az árvíz – és tágabb értelemben a környezeti katasztrófák – kutatása időről időre megjelenik a magyar társadalomkutatásban, átfogó elméleti rendszerezésre e területen még nem került sor. Ezért tartottam fontosnak, hogy a dolgozat által vizsgált metszetben ezt az áttekintést megtegyem.

Hipotézisek

H1: Az árvízi sérülékenység az árvizekre való egyéni és közösségi felkészültséggel, valamint általános társadalmi-gazdasági jellemzőkkel (pl. egészség, képzettség, gazdasági aktivitás, anyagi helyzet, társadalmi tőke) függ össze.

A hazai kutatási tapasztalatok felhasználásával sikerült áttekinteni azokat a hatótényezőket, amelyek valódi katasztrófa-helyzetekben meghatározták az érintett közösségek viselkedését, kapcsolatait. Ebben az összefüggésben a felkészültség speciális szerepet játszik. Ha az árvízi kockázat észlelése alacsony egy régióban – esetleg azért, mert ritkán következik be vagy az árvízi védekezés szintje a gátak miatt magas – sok laikus, szakértő és politikus nem gondol arra, hogy valaha is érintheti őket az árvíz ezen a területen. Viszont ha az emberek jól felkészültek az árvízi kockázatra – esetleg azért, mert már tapasztalták az árvízet különböző hevedésséggel újra és újra – töreksenek a jobb informáltságra és előkészületre.

H2: Az árvizek kockázatának észlelési és értékelési módjai, valamint az adott válaszok az előző tényezőkkel és az érintettséggel hozhatók összefüggésbe.

Szintén a korábbi kutatási tapasztalatok alapján fogalmazódott meg az a feltételezés, hogy a katasztrófa-helyzetek hatásai összetettebbek annál, hogy a szocio-demográfiai háttérváltozók alapján meg tudjuk magyarázni azokat.

H3: A hagyományos elemzési módoknál használt háttérváltozók önmagukban nem elegendőek a kockázateszlelés és –értékelés magyarázatakor. Kidolgozható-e a hatásokat árnyaltabban, a problémát komplexebben bemutató, a megértést jobban segítő mutatórendszer?

Az empirikus eredmények esetében az árvizek okainak, hatásainak, a kockázatok és károk megítélésének példáin keresztül mutatom be a különböző hatótényezőket. Konkrét példákkal illusztrálom egyes elméleti konstrukciók, pl. a kulturális elmélet használhatóságát az adott probléma kapcsán. Bemutatom a veszélyeztetettségek, mint összetett tényezőnek a mérhetőségét, egy lehetséges, kialakított indikátorrendszert és ez alapján két vizsgálat eredményeinek összehasonlításával az indikátorrendszer relevanciáját.

MÓDSZERTAN

Az elméleti fejezetben először bemutattam a (kisszámú) hazai és a (jelentős mennyiségű) nemzetközi szakirodalomban leggyakrabban használt fogalmak lehetséges és általam használt definícióit. Ezek közül legfontosabbak a katasztrófa értelmezésének megközelítései, ezen belül is a természeti katasztrófák jellemzői. A kockázatkutatás történetének áttekintése során végig vettem a legfontosabb kutatási irányokat, megközelítéseket (formális-normatív; pszichológiai-kognitív; társadalomtudományi reflexiók) és azok mai relevanciáját.

Külön mutattam be a kockázat fogalmát, különös tekintettel annak társadalmi vonatkozásaira. Renn tipológiáját felhasználva 7 különböző (biztosításstatisztikai, toxikológiai, műszaki, közgazdasági, pszichológiai, szociológiai és a kulturális elméleten alapuló) megközelítést hasonlítok össze 7 szempont (alapegység, módszertan, érvényesség, probléma közelítés, alkalmazás, funkció és társadalmi funkció) szerint. A megközelítések bemutatása mellett a rájuk vonatkozó szakirodalmi kritikákat is igyekeztem összegezni. Az elemzés szempontjából fontos nézőpontként a sebezhetőség, kitettség fogalmait vezettem be és bemutattam felhasználhatóságukat a kockázatok és károk jellemzésében, különös tekintettel az indikátorok kialakítására és alkalmazására. Hasonlóképpen sorra vettem a kockázatzslelés fogalmát, elméleti irányait, főleg az elemzésben betöltött szerepükre összpontosítva.

Az elméleti alapokon kialakított vizsgálati szempontokat az MTA Szociológiai Kutatóintézete – különböző társintézmények megbízása alapján végzett – empirikus kutatásainak adatbázisán teszteltem. A kutatásokra 1998 és 2007 között került sor. Az adatfelvételek során használt kérdések és az adatfelvételi mód egyezése esetén az adatbázisok lehetővé teszik egyes problémák időbeli változásának követését, területi összehasonlítását. Ezek után bemutatom azokat az empirikus vizsgálatokat (IIASA, OVF, UNU-EHS), amelyeknek az eredményeit az elemzés során használtam.

1. A **Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet** által koordinált vizsgálat eredményei. A Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (IIASA) által 2000-2002 között koordinált kutatási projekt³ keretében azt vizsgáltuk, hogy milyen árvízi kockázatsökkentési és -megosztási megoldások felelnének meg leginkább a hazai gazdasági-társadalmi feltételeknek. A projekt részeként 2001 márciusában lakossági közvélemény-kutatást végeztünk⁴ annak érdekében, hogy feltárjuk, hogyan vélekednek a lakosság különféle csoportjai az egyre növekvő árvíz károk legfontosabb okairól, legsúlyosabb következményeiről, a megelőzés és kockázatmentesítés különböző stratégiáiról, valamint az árvízi biztosítás különböző formáiról (Vári, Linnerooth-Bayer és Ferencz 2002). Ezt a közvélemény-kutatást négy területen: a Felső-Tisza vidék egyik árvízi öblözetének kistelepülésein, Szolnokon, egy Zala-megyei kistérség kistelepülésein és Székesfehérváron – azaz két-két árvízveszélyes, illetve kevésbé veszélyeztetett területen, egy-egy városi és kistelepülési területen – végeztük, az alminták nagysága mindenütt 100 fő volt. A kistelepüléseket véletlenszerűen választottuk ki. A megkérdezettek száma a lakosság számával arányos volt; nem és életkor szempontjából reprezentálta a települések lakosságát.

2. 2002-2003-ban kutatásokra a **Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium**, illetve az **Országos Vízügyi Főigazgatóság** megbízásából került sor azzal a céllal, hogy képet kapjunk az árvizekkel, vízgazdálkodással, a vízüggyel kapcsolatos véleményeket meghatározó társadalmi tényezőkről, az ezzel kapcsolatos társadalmi érdekeltségekről, értékekről, a környezettudatos magatartás szociológiai összefüggéseiről. A vizsgálatok alapját olyan reprezentatív adatfelvételek jelentették, amelyek az ország, a kiválasztott régiók lakosságát reprezentálták kor, nem, iskolai végzettség és településszerkezet szerint. Az elemzés során összehasonlításként felhasználtuk korábbi vizsgálatok azonos kérdéseiben tapasztalt eredményeket.

2002-ben 2200 fős mintán készült adatfelvétel a Tisza völgyében. A minta reprezentatív volt a Tisza völgy településeire, az ott lakókra kor, nem és iskolai végzettség szerint.

2003-ban 1000 fős országos lakossági mintán végeztünk kutatást. Az országos vizsgálat alapja egy olyan reprezentatív adatfelvétel volt, melyet az ország 140 településén és a fővárosi kerületekben bonyolítottunk le. A lakossági adatfelvétel során 1.000 interjú készült el a mellékletben található kérdőív segítségével. Az adatfelvételt 2003. május 3. és 16. között végeztük. A kvótának megfelelő személyeket a településeken belül véletlen kiválasztással keresték meg a kérdezőbiztosok.

³ A projektben a IIASA és az MTA Szociológiai Intézet munkatársain kívül a Stockholmi Egyetem kutatói vettek részt.

⁴ A közvélemény-kutatást egy, a különféle érintettekkel 2000 júniusában végzett mélyinterjú vizsgálatral készítettük elő (Vári 2001).

3. 2005-ben az **UNU-EHS** támogatásával a nemzetközi szakirodalomban javasolt sebezhetőségi indikátorokat, illetve a Felső-Tisza vidéken végzett korábbi kutatásaink tanulságait (Vári és Ferencz 2006). A kérdőívet a Bodroghöz és a Bereg településein teszteltük.⁵ A Bodroghözben 400, a Beregben 300 főt kérdeztünk meg ezekkel a kérdőívekkel.

A kérdőíveket a Bodroghözben 400 fős mintán kérdeztük le. A minta kialakítása során arra törekedtünk, hogy a megkérdezettek reprezentálják a vizsgált térség felnőtt lakosságát kor és nem szerint. Így a térség 33 települése közül 18 került be a mintába. A településeken belül a megkérdezendőket a véletlen sétás kiválasztással találták meg a kérdezőbiztosok. Az adatfelvételt 2006. január 13-22. között végeztük. A véletlen kiválasztásból eredő, a térségre jellemző alapadatoktól való eltéréseket több szempontú súlyozással korrigáltuk, így az adatbázis jól reprezentálja a Bodroghöz felnőtt lakosságát kor és nem szerint.

A 300 fős beregi minta kialakításánál az volt a célunk, hogy a megkérdezettek reprezentálják a vizsgált térség felnőtt lakosságát kor, nem és iskolai végzettség szerint. A térség 22 települése közül 13 került be a mintába. A településeken belül a megkérdezendőket a véletlen sétás kiválasztással és a KSH *Népszámlálás 2001* adatbázis alapján kialakított kor, nem, iskolai végzettség kvótával találták meg a kérdezőbiztosok. Az adatfelvételt 2006. augusztus 7-19. között végeztük.

Az adatbázisok a fent említett időszakban készült lakossági kérdőíves vizsgálatok információit tartalmazzák. Az egyes vizsgálatok egy-egy árvíz által sújtott területen, illetve országos lakossági mintán készültek. Az egyes minták reprezentálták az adott terület felnőtt lakosságát kor, nem, iskolai végzettség és a településtípus szerint. Az adatfelvételek eredményeit saját kontextusukban, illetve ahol a kérdések és a mintavétel módja lehetővé tette, egymással összehasonlítva is elemeztem.

Az adatfeldolgozást SPSS szoftver segítségével végeztem. Az elemzés során a válaszok alapmegoszlásainak leíró bemutatásán túlmenően keresztábrák felhasználásával vizsgáltam az egyes válaszkategóriák és a szocio-demográfiai változók értékei közötti esetleges kapcsolatokat. A kapcsolat fennállását khí-négyzet próbával és ANOVA modellel, illetve korrelációs számításokkal teszteltem. Egyes kérdések háttérében húzódó összefüggések megértéséhez főkomponens- és faktorelemzést használtam. Az elemzésekben közölt adatok hibahatára a válaszadók számától és a válaszok szóródásától függően a teljes adatbázison 2 – 6 százalék.

EREDMÉNYEK

Elméleti következtetések

A kockázat és a kockázatelemzés elméleti megközelítéseinek rendszerezése megmutatta, mi az, amit a különböző nézetek, irányzatok, iskolák megközelítéseiből tanulhatunk. Minden nézőpontnak megvan a saját helye a kockázatelemzésben. A műszaki elemzés ellátja a társadalmat a nemkívánatos hatások alapos definíciójával, de leszűkíti a kockázatelemzést a relatív gyakoriságon alapuló számszerű valószínűségek vizsgálatára. Ez a korlátozottság ugyanannyira lehet előny, mint amennyire hátrány is. A műszaki elemzés a nemkívánatosság társadalmi konszenzusának előfeltevésén és a pozitívista módszertanon alapul, ami minden kockázatnak egyenlő elbírálást biztosít. Az ár, amit e módszertani szigor miatt fizetünk, az absztrakció túlzott egyszerűsége, ami a kultúra és a kockázatvállaló magatartás figyelmen kívül hagyásából fakad.

Más kockázatra vonatkozó nézetek szélesítik a nemkívánatos hatások hatókörét, magukban foglalnak más módokat, hogy kifejezzék a lehetőséget és a valószínűséget és kiterjesszék a valóság felfogását úgy, hogy az tartalmazza a nemkívánatos események értelmezését és a társadalmilag létrehozott valóságokat is. A kockázat társadalmi gyakorlata tartalmazza az aktuális kár észlelését, de inkább a kockázat értelmezésének fejlődésére, valamint a kockázat és a társadalmi és kulturális termékek közötti kapcsolatokra fókuszál.

Ezeknek a nézeteknek az integrálása, annak érdekében, hogy igazságot tegyünk a társadalomban a kockázat jelenségét illetően, szükségesnek tűnik a kockázatelemzés tapasztalatai és a kockázatpolitikák előírásai szerint is. Mivel kevésbé lehet vitatni, hogy az egyének és csoportok megfigyelt kockázati magatartása elég rejtélyes a társadalom- és kultúratudományok bevonásához, többen úgy érzik, hogy a kockázatpolitikáknak inkább kizárólag a műszaki és közgazdasági szempontokon kellene

⁵ Az adatfelvételt a következő szervezetek finanszírozták: United Nations University és a MTA Talajtani és Agrokémiai Kutatóintézet (Bodroghöz); a UNDP GEF, a Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatóság és a KvVM (Bereg).

alapulniuk. Ez alkalmas lenne, ha a társadalom csak a kockázat minimalizálására törekedne. Ha minden társadalom csak azokkal a fizikai károkkal törődne, amiket a tagjai okoztak, a műszaki elemzés és a közgazdasági kiegyensúlyozás hasznos lenne a tényleges kockázat kezelésére. A szervezetszociológiai nézőpont tartalmazhatná a megbizonyosodást, hogy a műszaki biztonsági mérései párhuzamosak a szervezeti ellenőrzéssel és a monitoringgal. A társadalomtudományokra csak ahhoz lenne szükség, hogy „eladják a kockázatkezelési csomagjukat” az informálatlan „tömegnek” a kockázatkommunikáción keresztül.

A társadalom azonban nemcsak a kockázat minimalizálásával foglalkozik. Az emberek készek elszemvedni a kárt, ha azt érzik, hogy az igazolt, vagy ha az más célokat szolgál. Háborús körülmények között például az emberi élet és a gazdasági javak veszélyeztetettsége sokkal nagyobb, mint békeidőben, de abban a szituációban elfogadottá válik ez a kockázat. Máskor viszont elutasíthatják akár a veszteség legkisebb esélyét is, ha azt érzik, hogy a kockázatot rájuk kényszerítik, vagy megsértik más attitűdjüket, illetve értékeiket. Így a döntési folyamat függetlenné válik a végeredménytől. Érzékeny kockázatkezelés szükséges, hogy ezeket a szempontokat figyelembe vegyük.

A társadalomtudományi nézőpont érvényesülését a kockázatelemzésben és a kockázatkezelésben akadályozza a társadalomtudományok széttöredezettsége, a kizárólagosság igénye és a versengő nézőpontok nem kompatibilis volta. A társadalomtudósok megállapításai jelentősen különbözhetnek annak megfelelően, hogy a megkérdezett társadalomkutató milyen személyes világnézettel és tudományos alapokkal rendelkezik. El lehet-e dönten, hogy a valóság mely társadalmi konstrukciója „érvényesebb” egy másik versengő konstrukcióval szemben (Renn 1992:78)?

Világossá vált, hogy egy újszerű és integráló megközelítés szükséges a kockázattal kapcsolatos társadalomtudományi tapasztalatok megragadásához és a dinamikus kockázati folyamatoknak a pluralista társadalom különböző résztvevői általi tanulmányozásához. Az újszerű megközelítés nem helyettesítheti, és nem fogja helyettesíteni a létező nézőpontokat, de ehelyett ajánlhat egy meta-nézőpontot, amely valamennyi nézőpont számára alkalmas helyet és funkciót jelöl ki. Ennek a meta-nézőpontnak a legfontosabb célja, hogy összehasonlíthatóvá tegye a különböző nézeteket, és olyan jelentésbeli keretet szolgáltatson, amely megengedi a különböző megközelítéseken átívelő összehasonlító elemzést.

A kockázat és a kockázatesztelés legvégső, empirikusan felülvizsgálható szociológiai elmélete mindeközéig hiányzik. Ennek megvalósítására tett kísérlet volt Kasperson társadalmi felerősítés modellje (Kasperson et al 1988). A kockázat pszichológiai, szociológiai és antropológiai megközelítésének egyesítésére tett kísérletet tükrözi az az elképzelés, amely kommunikációelméleti alapon próbál magyarázatot találni arra, hogy egyes dolgok miért kerülnek a társadalom figyelmének középpontjába adott körülmények között, mások viszont miért maradnak észrevétlenül. A veszély és a veszély objektív jellemzői kölcsönhatásba lépnek számos pszichológiai, szociológiai és kulturális tényezővel, s ennek során felerősödve vagy ellenkezőleg, legyengülve jelennek meg a percepcióban. Ez a folyamat legfőképpen annak köszönhető, hogy a kockázatokkal kapcsolatos információk egy jelentős hányadát másodkézből szerezünk, jelek, jelzések vagy képek formájában.

A Royal Society megállapította, hogy az eredeti társadalmi megerősítés Kasperson által megfogalmazott kerete túl szűk volt, mert csak az egyirányú kommunikációban bízott (Royal Society 1992). Renn később elismerte a kulcsszerepét a visszacsatolásnak, a fogadótól a forráshoz, amit a kommunikációs folyamatban játszik és javasolta, hogy kerüljön be a társadalmi megerősítés keretébe.

A társadalmi megerősítés modellje Renn és Rohrmann szerint egy integráló koncepciót alkot. Az egyéni és a társadalmi megerősítés állomásai közötti különbségek összhangban vannak a kockázatesztelés két fő tradíciójával. Az egyéni információfeldolgozás és a kockázatokkal kapcsolatos társadalmi válaszok a bizalom-bizalmatlanság megtapasztalásán, a társadalmi értékeken és a kulturális hovatartozáson alapulnak. Ez sokkal holisztikusabb képet mutat a kockázatesztelési folyamatokról és figyelembe veszi a pszichológiai, szociológiai és kulturális szempontokat is (Renn and Rohrman 2000).

Az empirikus eredmények értelmezhetősége miatt szükséges bevezetni két gyakran használt fogalmat – a kitettséget és a társadalmi sebezhetőséget. A kitettséget leggyakrabban a veszélyeztetett népesség és a veszély valószínűségének kombinációjából nyert értéként használják. A sebezhetőség fogalmát már sokkal több értelmezésben használja a szakirodalom. Három fő gondolati iskolát lehet megkülönböztetni. Az első a biofizikai kockázatoknak való kitettségre fókuszál, beleértve a kockázatos feltételek elosztásának, a veszélyes övezetek ember általi elfoglalásának; a kockázatos esemény által okozott veszteség fokának elemzését; valamint maguknak a kockázatos események hatásainak és jellemzőinek elemzését (Alexander 1993). A második iskola a kockázatok társadalmi összefüggéseit tekinti és összefüggésbe hozza a társadalmi sebezhetőséget a közösségek megbirkózási válaszaival; beleértve a társadalmi ellenálló képességet és rugalmasságot a kockázatokkal szemben (Blaikie et al 1994). A harmadik iskola kombinálja mindkét megközelítést és a sebezhetőséget úgy definiálja, mint a hely

kockázatát, amelyik tartalmazza a biofizikai kockázatokat, valamint a társadalmi választ és akciót (Cutter 1993). A harmadik iskola jelentősége növekedett az elmúlt években.

Empirikus eredmények

A dolgozatban bemutatott empirikus kutatások eredményei aláhúzzák, hogy a növekvő árvízjárokért a közvélemény leginkább az árvízvédelmi művek hiányosságait, a nem megfelelő földhasználatokat és az ökológiai egyensúly megbomlását okolta. Ezekért a problémákért elsősorban a magyar kormányt, a szomszédos országok kormányait, illetőleg az önkormányzatokat hibáztatták, míg a helyi lakosság felelősségét alig vetették fel. Ennek megfelelően a legtöbben a gátak és belvízlevezető rendszerek fejlesztését, a vízgyűjtő területek erdőinek helyreállítását, illetve a veszélyeztetett területeken az építési engedélyek megtagadását javasolták. Figyelemre méltó tendencia volt, hogy míg a leginkább érintettek (pl. a Felső-Tisza vidéken élők) az ökológiai jellegű és nemzetközi szintű beavatkozásokat sürgették, a biztonságosabb helyeken lakók a műszaki és jogi eszközök helyi alkalmazását preferálták. A vizsgált időszakban a társadalmi szolidaritás az árvízi kockázattal kapcsolatban igen erős volt. A legtöbb válaszadó például támogatta valamennyi veszélyeztetett település mindenáron történő megvédését, és csak egy kisebbség értett egyet a helyi lakosság – akárcsak részleges – elköltöztetésével (de a Felső-Tisza vidéken pl. senki sem). Ugyancsak a túlnyomó többség vélte úgy, hogy az elöntés valamennyi károsultját az államnak kellene kompenzálnia, bár ezt sokan kombinálták volna magánbiztosítással, illetve önkéntes, közösségi biztosítási formákkal. Általános tendencia, hogy a veszélyeztetettek nagyobb arányban támogatták az állami kompenzációt, a kevésbé veszélyeztetettek pedig nagyobb szerepet szántak a magánbiztosításnak.

A 2001. utáni, vagyis a nagy árvizeket követő vizsgálatokból kibontakozó legfontosabb tendencia az volt, hogy míg a Tisza mentén élők továbbra is a nemzetközi megoldásokat helyezték előtérbe, addig az ország közvéleménye inkább a helyi beavatkozásokban látta az árvízjárok csökkentésének fő lehetőségét. Fontos elmozdulás ugyanakkor, hogy az ország lakossága a műszaki megoldások mellett az ökológiai jellegű beavatkozásokra, a gátak áthelyezésére, a medrek kiszélesítésére is fogadókészebbé vált. Ez valószínűleg a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése nevet viselő kormányzati koncepció megjelenésének és kommunikációjának volt tulajdonítható. További fontos elmozdulás volt, hogy az országos közvélemény szemében felértékelődött a helyi lakosság szerepe, a helyiek informálásának, jobb felkészítésének jelentősége elérte a vízügy fejlesztésének tulajdonított fontosságot.

A fenti különbségek némiképpen érzékelhetők a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése által tervezett árvízi szükségtározók kialakításával kapcsolatos véleményekben is. Az országos közvélemény a véstározók helyszínének kiválasztásánál nagyobb súlyt helyezett volna az árvízvédelmi szempontokra, mint a tiszai közvélemény, amely a mezőgazdasági szempontoknak adott prioritást. A fenti szempontok ütközése megjelent néhány tározó kialakítása körüli későbbi konfliktusban is. Az elöntendő területek kiválasztásánál mind a tiszai, mind az országos közvélemény elsősorban a vízügyi szakmára hallgatott volna, de nagy súllyal jelent meg az érintett települések lakosságának véleménye is. Fontos eredmény, hogy míg a Tisza mentén élők nagyobb súlyt adtak volna a szakértői véleményeknek, addig az országos közvélemény a helyiek számára biztosított volna nagyobb beleszólási lehetőséget a döntésekbe. Továbbá: míg az országos közvélemény elsősorban a biztonság növekedését várta a Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztésétől, a helyiek erre relatíve kisebb hangsúlyt helyeztek, a gazdaság fellendülésében játszott szerepére vonatkozó várakozásaik viszont optimistábbak voltak.

Az árvízjárok növekedésével kapcsolatban az árvíz által érintett területek lakossága leginkább külső okokat (globális klímaváltozás; erdők kivágása; szomszéd országok passzivitása) említett. A nem érintett területek lakóinak válasza sokkal inkább feltételezték az emberi tényező jelentőségét. A nem elég magasra épített gátak; a gátak karbantartásának elhanyagolása; az ártérre kiadott építési engedélyek említése mind azt mutatták, hogy az emberi tényezőnek, a hibáknak nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint a külső hatásoknak.

A személyes sorsra gyakorolt hatást a Tisza völgyben értékelték jelentősebbnek. A településre gyakorolt hatást a tiszai mintában már súlyosabbnak ítélték meg, egyúttal itt volt a legnagyobb a különbség az országos mintához képest. Az ország egészére gyakorolt hatást két vizsgálatban is pontosan ugyanúgy ítélték meg, ráadásul ezt a dimenziót értékelték a leg súlyosabbnak.

A vizsgálatok egyes időpontjai között eltelt évek változásainak hatását csak mérsékelten érezték az emberek. Nagy eltéréseket tapasztaltam mind a két vizsgált időszak mintájában, ha az érintettség dimenziójában vizsgáltam az eredményeket. A személyes tapasztalat sokkal érzékenyebbé tette az érintetteket a következmények megítélésében.

Ezek alapján megállapítható, hogy az árvízi tapasztalat vagy veszélyeztetettség nem befolyásolta az országban zajló események különböző szintekre (személyes, települési, országos) gyakorolt hatásának megítélését. A személyes sors egyáltalán nem gyakorolt hatást a budapestiek esetében és csak kis hatással volt a városok lakóira. Inkább volt hatással a községek és a családi házak lakóinak személyes sorsára.

Az ország egészére csak kis mértékben vagy egyáltalán nem hatottak az árvizek a budapestiek és a városiak szerint. Az országra gyakorolt kedvezőtlen hatást leginkább a tanulók fogalmazták meg. Az erősen árvízveszélyes településeken élők ebben az esetben is szélsőséges álláspontoknak adtak hangot, hiszen egyaránt kiemelkedő arányban találtunk köztük olyanokat, akik szerint az ország egészére egyáltalán nem, de olyanokat is, akik szerint nagyon erősen hatottak az elmúlt évek árvizei. A Beregben nemcsak súlyosabbak, de tartósabbak is voltak a korábbi árvizek hatásai. Az érintettség a különböző időben végzett vizsgálatokban különböző válaszokkal mutatott összefüggést. Míg a tiszai vizsgálatban a vizes vadrezervátumok kialakítása volt az egyetlen kategória, amelyiknél eltérést tapasztaltunk, addig az országos vizsgálatban az árvizes területekről való elköltözés támogatását, a beregi vizsgálatban pedig a vízügyi szervezetek jobb eszközökkel való ellátását és a lakosság tájékoztatásának javítását nevezték meg átlagot meghaladó arányban azok, akik már átéltek árvizet.

A szereplők fontosságának megítélését illetően a régiók között lényeges különbségek vannak. Bár a kormány szerepét vélték valamennyi régióban a legfontosabbnak, a Felső-Tisza régiójában a kormányt szignifikánsan kevesebben, míg a szomszédos országokat szignifikánsan többen tették az első helyre, mint a többi régióban. Úgy tűnik tehát, hogy ezen a vidéken érett meg leginkább az a felismerés, hogy a magyar kormány a szomszédos országok együttműködése nélkül nem képes az árvízi problémát megoldani. Az okok és az érintettség összefüggésének vizsgálata azt mutatta, hogy az árvizet átélt emberek, illetve akiknek volt már kárak árvízi eseményből fakadóan, azok az okok között nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a külső hatásoknak (szomszéd országok hatóságai; fakivágások; éghajlatváltozás; váratlan időjárás, előrejelző rendszer hiányának).

A régiók között a kockázat megosztásának kérdésében is elég jelentős különbségek mutatkoztak. A szolidaritáson alapuló állami kompenzációnak a nagyobb kockázatnak kitett régiókban (Felső-Tisza, illetve Szolnok) nagyobb a támogatottsága, míg az egyéni felelősséget hangsúlyozó üzleti rendszert a kevésbé érintett, illetve a városi régiókban helyeslik többen.

A fenti eredményeket összevetve azzal a – korábban már említett – többségi véleménnyel, mely szerint maguk az érintettek igen keveset tehetnek az árvízkárok csökkentése érdekében, azt láttuk, hogy a megkérdezettek többsége szerint a veszélyeztetett területeken élőket nem igazán lehet vagy célszerű a kár csökkentésre ösztönözni, mert úgysem tehetnek sokat, az újabb építkezéseket viszont meg kellene megakadályozni.

Az árvizek hatását meghatározó legfontosabb változók a kitétségi mértéke és a földrajzi elhelyezkedés voltak. A társadalmi sebezhetőség legfontosabb indikátorainak bizonyultak az egészség, az iskolázottság, a megtakarítások, a kölcsönkérési képesség, a közösség tagjaiba és az intézményekbe vetett hit, a társadalmi kapcsolatok és az intézmények árvíz elleni felkészültségéről alkotott elképzelések.

Fontos eredmény, hogy az indikátorok többsége kapcsolatban áll a humán és a társadalmi tőkével, valamint az intézményi kapacitásokkal. A gazdasági változók, beleértve a jövedelmet és a foglalkoztatást is, kevésbé fontosak ebből a szempontból. Ezek alapján azt találtam, hogy a Felső-Tisza vidék lakosságának helyzete különböző a veszélyeztetettségnek megfelelően. A vizsgálatok alapján meghatározható leginkább veszélyeztetett csoportok, amelyek hátrányos helyzetben vannak az egészségi állapotuk, az iskolázottságuk valamint gazdasági helyzetük és társadalmi kapcsolataik alapján.

Az empirikus vizsgálat eredményei több helyen megerősítették az OECD által készített, a disszertáció elméleti fejezetében bemutatott jelentésének főbb általánosító megállapításait, mely szerint problémát jelent a kockázat felismerés elégtelen szintje, a katasztrófa megelőzés hiánya és a kompenzációs rendszerek gyengeségei, illetve a károk megfelelő rendezéséhez rendelkezésre álló források szűkös volta (OECD 2006). Feltétlenül szükség van hatékony előrejelző rendszerek kiépítésére is, gyors evakuálási tervek kimunkálására, valamint a katasztrófák bekövetkeztekor az azonnali, gyors intézkedések tervszerű lebonyolítására és válságtervek kialakítására. Elengedhetetlen a helyi és a központi kormányzati szervek közötti együttműködés fejlesztése is mind a megelőzés, mind pedig a gyors reakciók tekintetében.

Azokban az országokban, ahol a katasztrófakockázatok biztosítása nem kötelező, a kockázat-felismerés hiánya a biztosítási fedezettség nagyon alacsony szintjét, valamint a piaci részvétel kis mértékét jelenti. Az ún. átfogó kockázati térképek és a katasztrófakockázatok potenciális gazdasági hatásának mérése, elemzése ugyancsak segítő eszközként szolgálhatna a hatékony megelőzésben, illetve a kockázatok hosszú távon történő, globális szintű mérséklésében. A kockázatértékelés, -becslés

(*risk appraisal*) fogalmát a kockázatkezelési irodalom használja, hogy egybefoglalja a kockázat jellemzéséhez, értékeléséhez és a kockázat-managementhez szükséges összes szükséges tudáselemet (Stirling 1998, 2003). A társadalom számára a kockázatok közötti körültekintő választáshoz nem elegendő, ha csak a tudományos kockázatértékelés eredményeit tekintik. A különböző társadalmi csoportok igényeinek megértése érdekében mind a kockázateszlelésekkel, mind a kockázat jövőbeli közvetlen hatásaival és következményeivel kapcsolatos információk – beleértve a mozgósítási potenciált is – összegyűjtése szükséges, és ez a kockázat-managementtel foglalkozó ügynökség feladata. Magyarországon ilyen átfogó adatgyűjtés nem zajlik.

Ha komplex, bizonytalan és félreérthető kockázatokkal van dolgunk, fontos, hogy a fizikai következményeket jelző adatokat egészítsük ki a másodlagos hatásokra vonatkozó adatokkal, beleértve a kockázatra adott társadalmi válaszokat és a kockázateszlelést jelző adatokat.

Ennek a modellnek a kialakításához is hozzájárulhat az a korábbi kutatásainkban kialakított indikátorrendszer, amit az empirikus fejezetben bemutatam. Az indikátorrendszer kifejlesztése és elterjesztése a kockázateszlelés korábban bemutatott komplexitása miatt fontos új szempont a hazai szakpolitikai tevékenységben és az alkalmazott kutatásokban is (Renn 2008).

HIVATKOZÁSOK

- Alexander, J. (1996). Critical reflections on reflexive modernization. *Theory, Culture and Society* 13 (4) p. 133–138.
- Blaikie, P. and Cannon, T. (1994). *At Risk*. London – New York: Routledge.
- Cutter, S.L. (1993). Scare of the Week: Risk Perception and Behaviour. In: *Living with Risk: The Geography of Technological Hazards*. New York: Edward Arnold p.11-32.
- Hronszky I. (2002). *Kockázat és innováció – A technika fejlődése társadalmi kontextusban*. Budapest: Arisztotelesz.
- Nowotny, H. (1989). Sicherheit und Komplexität: über den Umgang mit Unsicherheit. *Zeitschrift für Wissenschaftsforschung* (5) p. 3-12.
- OECD (2006). *A katasztrófa kockázatok feltárására készített OECD kérdőív publikált feldolgozása alapján*. DAF/AS/WD, 6. [Letöltve: 2006-06-15]
- Kasperson, R.E. et al (1988). The Social Amplification of Risk: A Conceptual Framework. *Risk Analysis* 8 (2) p. 177-187.
- Renn, O. and Rohrman, B. (2000). Cross-cultural risk perception research: State and challenges. In: Renn, O. and Rohrman, B. (eds.) *Cross-Cultural Risk Perception: A Survey of Empirical Studies*, Dordrecht – Boston: Kluwer, p. 211-233.
- Renn, O. (2008). *Risk Governance – Coping with Uncertainty in a Complex World*. London: Sterling.
- Royal Society (1992). *Risk: Analysis, Perception and Management*. London: Royal Society Study Group.
- Stirling, A. (1998). Risk at a turning point? *Journal of Risk Research*, 1 (2) p. 97-109.
- Stirling, A. (2003). Risk, uncertainty and precaution: Some instrumental implications from the social sciences. In: Berkhout, F., Leach, M. and Scoones, I. (eds.) *Negotiating Change*, London: Elgar, p. 33-76.
- Szabó M. (1985). *Zöldek, alternatívok, környezetvédők*. Budapest: Gondolat.
- Szabó M. (szerk.) (1989). *Politikai ökológia. Szemlények a nyugati alternatív mozgalmak elméletéből*. Budapest: Bölcsész Index.
- Szabó M. (1992). *Társadalmi mozgalom és politikai változás: zöldek*. Budapest: Alapítvány a Politikai Kultúráért.
- Szijártó Zs. (1998). Kockázat, kultúra, konfliktus. In: *Replika* (31-32) p. 19-43.

Vári, A. and Ferencz, Z. (2006). Flood Research from a Social Perspective: The Case of the Tisza River in Hungary. In: Tchigurinskaia, I. Ni Ni Thein, K. and Hubert, P. (eds.) *Frontiers in Flood Research. IAHS Publication 305*. Wallingford: IAHS Press, p. 155-172.

Vári A., Linnerooth-Bayer, J. és Ferencz Z. (2002). Mit gondol a lakosság az árvízi kockázat csökkentésének és megosztásának lehetőségeiről? *Hidrológiai Közlöny*, (1) p. 47-53.

ADATHIÁNY KEZELÉSI ELJÁRÁSOK ÉS IMPUTÁLÁSOK ÖSSZEHASONLÍTÁSA²

A KUTATÁS FÓKUSZA

Az értekezés témája az adathiányok jellegzetességeinek bemutatása és a különböző adathiány kezelő eljárások összehasonlítása, értékelése. A téma választását az indokolja, hogy az adathiány szinte minden adatgyűjtés során megjelenik. Az adathiányok három típus szerint rendezhetők, melyek közül kettő szisztematikusan torzítja a megfigyelhető eloszlást. Ezért a jelen értekezés a szakirodalomnak az adathiány problematikájára adott válaszait ezen három adathiány típus mentén vizsgálja, oly módon, hogy ellenőrizhető körülmények között modellezi az adathiány-kezelő eljárásokat, majd értékeli az eljárások eredményeit.

A kutatók az általános gyakorlat szerint, ha a válaszolókra vonatkozó megfigyelések hiányosak, lehetőleg kihagyják az adathiányos eseteket a statisztikai elemzésekből. Az adathiányos esetek figyelmen kívül hagyása helyett az adathiányok okainak és mintázatainak feltérképezése után az adathiányok pótlása, az úgynevezett imputálás válhat az adathiány kezelés főáramává. Az imputálás eszközt az elemzés során akkor használják, ha az adott hiányzó értéket becslésen alapuló értékkel helyettesítik (Rubin 1987). Az imputálás az a folyamat, amely az adatbázisban lévő adathiányokat egy becslési algoritmus segítségével feltölti. Az értekezésben bemutatott szakirodalom szerint számos alkalommal a megfigyelt esetek információtartalma hordoz annyi tudást önmagában, hogy az adathiányok feltöltésére nézve egy matematikailag releváns becslést lehessen adni.

Számos, a komplexitásában jelentős mértékben különböző megoldás létezik az adathiányok becslésére nézve. Az értekezés a különböző adathiány-kezelő eljárások bemutatása és modellezése során a *Handbook of Statistical Modeling for the Social and Behavioral Sciences* J.A.R. Little és N. Schenker által írt fejezetekre (Little and Schenker 1995), valamint D.B. Rubin *Multiple Imputation for Nonresponse in Surveys* című szakkönyvére támaszkodik (Rubin, 1987). A szakirodalom számos eljárást említ, a feltételhez nem kötött átlag behelyettesítéstől a többszörös imputálásig, ám ezek közül az eljárások közül nem mindegyik vezet megfelelő eredményre.

A KUTATÁS CÉLJA

Az értekezés során alkalmazott munkahipotézis alapja az a feltételezés, hogy az imputálási eljárások valóban csökkentik a hiányos adatbázisok által adott becslések torzítottságát. Ezen hipotézis ellenőrzésére az értekezés a három különböző adathiány-mechanizmus mentén modellezi az adathiány-kezelő eljárásokat (a különböző missingelési típusok) és a különböző imputálási eljárások hatékonyságát.

A DISSZERTÁCIÓ ÁTTEKINTÉSE

Az értekezés először bemutatja az adathiányok esetlegesen megfigyelhető torzító hatását (1). Majd számba veszi az adathiányok jellegzetességeit, mechanizmusait. Áttekintést nyújt az imputálási módszerekről, az úgynevezett naivaktól kezdve az összetettebb módszereken át, a többszörös imputálási eljárásokig (2). Ezt követően – a fent már említett – három különböző adathiány-mechanizmus mentén modellezi az imputálási eljárásokat (3). Végül összehasonlítja a különböző eljárások hatékonyságát (4).

Az adathiányok torzító hatása

Az adathiányok esetében fontos szempont, hogy – a számos lehetséges közül – milyen okra vezethetők vissza, illetve hogy mekkora az adathiány mértéke. Az 1% vagy ez alatti adathiány ráta McDermit szerint triviális, az 1-5% közötti kezelhető. Az 5-15% közötti adathiány kezelése már szofisztikált módszerek használatát igényli, 15% feletti adathiány pedig már súlyos interpretálási problémákat vet fel (McDermit 1999).

Az adathiány torzító hatásának matematikai hátterét vázolja fel Rudas Tamás a *Mixture Models of Missing Data* című cikkében (Rudas 2005). Elméleti megközelítésében a vizsgált populáció két részre bontható: az egyikbe tartoznak azok, akik egy

¹ Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola

² Doktori értekezés tézisei, ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Budapest 2012, témavezető: Dr. Székelyi Mária DSc.

kérdőíves kutatás számára elérhetőek, és emiatt vizsgálhatók, míg a másik csoportban olyanok vannak, akik nem elérhetőek, vagyis nem is vizsgálhatók.

A teljes populációra becsült eloszlás a két csoporthoz tartozó eloszlások együttese, vagyis a megfigyelhető (M) és a nem-megfigyelhető (N):

$$(1-p)M+pN,$$

ahol az $1-p$ paraméter jelöli a megfigyelhetőség szempontjából elérhető esetek arányát a populációban, p pedig a megfigyelhetőség szempontjából nem-elérhető esetek arányát. Ha a p értéke nulla, akkor sikerült a teljes populációból torzítatlanul mintát venni, és azt lekérdezni.

A survey kutatásra vonatkoztatott elérhetőség és nem-elérhetőség dichotómiája helyett helyesebb azt a megközelítést alkalmazni, mely szerint a populáció minden egyes egyedére kalkulálható egy survey kutatásban való részvételt becslő pontos valószínűség. Azokra, akikre ez a survey kutatásban való részvételre vonatkozó valószínűségi becslés nulla, azok a nem-megfigyelhetők csoportjába kerülnek. A nem-megfigyelhetők csoportjába tartozók esetében a teljes megfigyelési adatdokumentáció hiányzik, ez az úgynevezett *Unit nonresponse*.

Az adathiányok jellegzetességei

- Az MCAR adathiány-mechanizmus lényege, hogy az adathiány nem függ ellenőrző változóktól. Az adathiány feltehetően egy előre tervezett módszertani szempont miatt keletkezett.
- Az MAR adathiány-mechanizmus esetén egy változóban megfigyelhető adathiány más változók függvénye, azokkal kapcsolatban van, azaz azokkal statisztikai összefüggés mutatható ki.

A NOTMAR adathiány-mechanizmus esetében egy adott változón belüli adathiány önmagának, a változónak a függvénye. Ebben az esetben, az adatmátrixban lévő változók összefüggése, illetve függetlensége az adathiányos változóval már nem releváns (Rubin 1976).

Az imputálási eljárások modellezése

Az imputálási módszereket Laaksonen négy fő kategóriába osztotta (Laaksonen 1999), amelyek közül az első valójában nem is a szó szoros értelmében vett imputálási eljárás, de mégis egyfajta adathiány kezelési módszer.

1. A CC és AC eljárások, ahol az adathiány értékeket nem imputálják. Az elemzés során az adathiányos eseteket általában kihagyják az elemzésből. Ha csak a teljes, komplett eseteket elemzik, az a *Complete-Case analysis* (CC), ha pedig csak az adott összefüggés, asszociáció vizsgálatára vonatkozóan hagyják figyelem kívül az adathiányos eseteket akkor az *Available Cases analysis* (AC) módszert alkalmazzák.
2. Deduktív vagy logikai imputálás, ahol egy ismert, jogosan létező adathiány miatt logikailag imputálhatók az adathiányos esetek. Ilyenre példa a kérdés válaszopcióihoz rendelt ugrás a kérdőív kérdéssorrendjében.
3. Az imputált adathiányok értékei egy modell eredményeként születnek, emiatt lehetséges, hogy a megfigyelt esetek között nincs az újonnan imputált értékhez hasonló, annak megfeleltethető érték. Ezt Laaksonen model-donor imputálásnak (*model-donor imputation*) nevezte.
4. Az imputálás alapjául már megfigyelt esetek értékei szolgálnak. Ez a valódi donor imputálás (*real-donor imputation*). A harmadik csoport szerinti imputálás is valós értelmezési tartományból generál imputált értékeket, de az az érték nem a már megfigyelt esetek közül kerül kiválasztásra, nem tényleges megfigyelésen alapul, mint az a negyedik módszer esetében.

Az imputálási eljárások által kapott eredményeket először négy, logikailag különálló csoportban ábrázoljuk:

1. Az első csoportba került eljárások a legegyszerűbb megközelítések közé tartoznak, ezek a CC, AC, és a súlyozás. Ezek az esetek még nem imputálások, de mégis a hiányzó adatok ismeretében végzett eljárás módok (Laaksonen 2000). A csoportban használt rövidítések:
  - *Complete Cases*, vagyis a *listwise deletion*: CC
  - *Available Cases*, vagyis a *pairwise deletion*: AC
  - Súlyozás: W

2. Már az imputálási eljárások közé tartozik az átlag, medián, és a módusz behelyettesítésének technikája; ez a második csoport. A csoportban használt rövidítések:
  - Átlag imputálás: MEAN
  - Módusz imputálás: MODUS
  - Medián imputálás: MEDIAN
3. A harmadik csoportba tartoznak azok az imputálási módszerek, amelyek az adathiányok helyére egy explicit modell alapján becsült értéket illesztnek. Ilyenek a regressziós imputálás, a reziduálisokkal bővített regressziós imputálás, a reziduálisokkal bővített regressziós imputáláson alapuló többszörös imputálás (*multiple imputation*), és az elvárás maximalizáló (*expectation-maximization*) E.M. eljárás. A csoportban használt rövidítések:
  - Regressziós imputálás: REG
  - Reziduálisokkal bővített regressziós imputálás: REG+REZ
  - Reziduálisokkal bővített regressziós imputáláson alapuló többszörös imputálás: MI. A REG+REZ tudja biztosítani azt a következetes, mégis random algoritmust, melyet egységesen tudunk alkalmazni az MI esetében. Itt a REG imputálás azért nem lenne hatékony, mert minden imputálási eljárásában ugyanaz lenne az adott becslés értéke.
  - EM algoritmus: EM. Ennek alapja a REG imputálások iterálása. Elynek során az iterálási folyamat sikerét egy következetesen nem randomizált eljárással biztosítják.A negyedik csoportba tartozik a valós, ténylegesen megfigyelt donorkok adta imputálási módszer. Ez implicit modell. Ebben a csoportban használt rövidítés:
  - *Real donor hot deck* imputálás: HOT DECK

A különböző eljárások hatékonyságának összehasonlítása

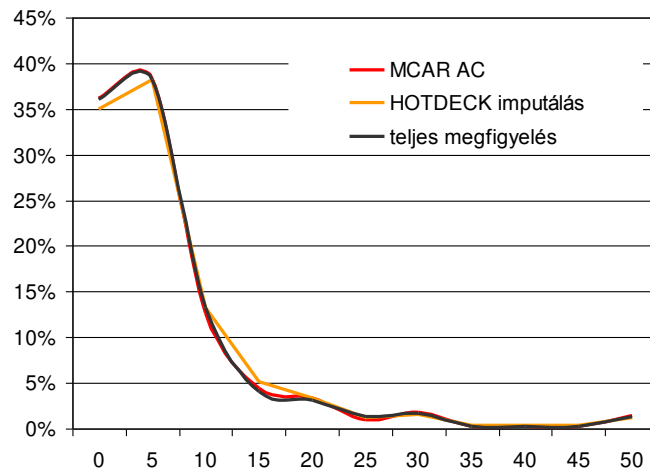
A modellezett imputálási eljárásokat 4 dimenzió mentén hasonlítjuk össze.

1. Először bemutatjuk az imputált változók viszonyát a magyarázó változókkal,
2. majd bemutatjuk a létrejött új változók és az eredeti változó eloszlásbeli különbségeit.
3. Ezt követően csak az imputált értékekre fordítjuk a figyelmet, megvizsgáljuk a kitörölt és a modellezés során a helyére imputált érték viszonyát,
4. végül egy *scoring* eljárással megpróbáljuk a számos különböző értékelő szempontot összefoglalni, és megnevezni a leghatékonyabbnak bizonyult imputálási eljárást.

Összegezve az MCAR adathiány-mechanizmus esetében a szofisztikált imputálási eljárásokat, megállapíthatjuk, hogy nem minden eljárás vezet torzítatlan becslésekhez. A törölt esetek átlagát, illetve heterogenitását nem minden eljárás imputálta helyesen. MCAR adathiány-mechanizmus esetében a HOT DECK eljárás bizonyult a leghatékonyabb imputálásnak, ez az eljárás a törölt esetek eloszlásának mind az átlagát, mind a szórását jól becsülte.

Végezetül egy összefoglaló ábrán igyekszünk illusztrálni, hogy az MCAR adathiány-mechanizmus modellezése során milyen volt az eredeti eloszlás, mi volt az adathiányok jellegzetessége, és milyen eredményre jutottunk az imputálási eljárások egyik jól teljesítő algoritmusával.

Az MCAR adathiány-mechanizmus és az imputálás hatása az adatbázisra.
Az imputált és a megfigyelt értékek eloszlása az adatbázisban

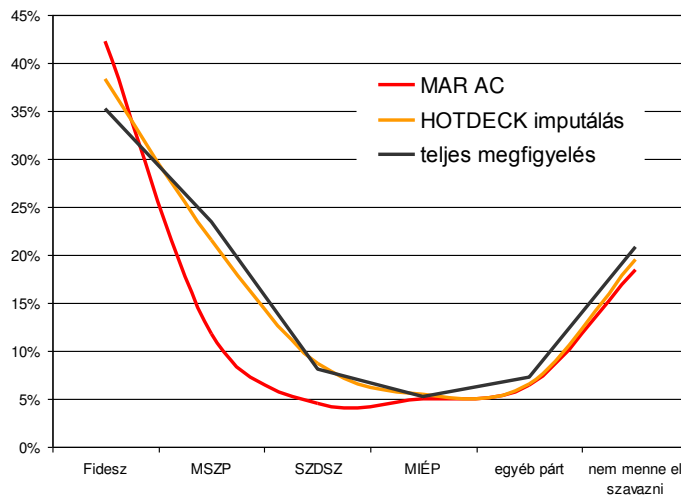

Jól látható, hogy az MCAR adathiány-mechanizmus nem jelentett igazán torzító tényezőt az eredetileg ismert változóra nézve, a HOT DECK imputálási eljárás pedig nagyon jól közelítette az eredeti eloszlást.

Összegezve az MAR adathiány-mechanizmus esetében a szofisztikált imputálási eljárásokat megállapíthatjuk, hogy nem minden eljárás vezet torzítatlan becslésekhez. A törölt értékek heterogenitását nem minden eljárás imputálta helyesen.

Végezetül egy összefoglaló ábrán igyekszünk illusztrálni, hogy az MAR adathiány-mechanizmus modellezés során milyen volt az eredeti eloszlás, mi volt az adathiányok jellegzetessége, és milyen eredményre jutottunk az imputálási eljárások egyik jól teljesítő algoritmusával.

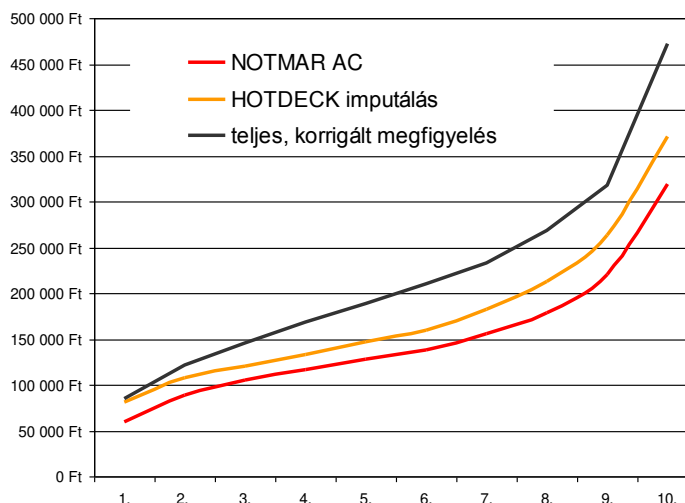
Az MAR adathiány-mechanizmus és az imputálás hatása az adatbázisra
Az imputált és a megfigyelt eloszlások a pártpreferencia változóban

Jól látható, hogy az MAR adathiány-mechanizmus esetében az AC határozottan torz eloszlást mutat az eredetileg ismert változóhoz viszonyítva, a HOT DECK imputálási eljárás viszont ezt a torzítást nagyon jól korrigálta és az AC eloszlást az eredeti eloszlás irányába módosította. Ez természetesen annak köszönhető, hogy az MAR adathiány-mechanizmus esetében az adathiány az adatbázisban megfigyelhető változók függvénye, emiatt az adatbázisban lévő információ tartalom segítségével az MAR adathiány-mechanizmusú adathiány sikeresen imputálható.

A NOTMAR mechanizmusú adathiány esetében is egy összefoglaló ábrán igyekszünk illusztrálni, hogy ezen adathiány-mechanizmus modellezése során milyen volt az eredeti eloszlás, mi volt az adathiányok jellegzetessége, és milyen eredményre jutottunk az imputálási eljárások egyik jól teljesítő algoritmusával.

A NOTMAR adathiány-mechanizmus és az imputálások hatása az adatbázisra
A megfigyelt, a korrigált és az imputált jövedelmi átlagok decilisenként

A NOTMAR adathiány-mechanizmus esetében a megfigyelt esetek alkotta eloszlás nagymértékben alulbecsli a makro-statisztikák alapján feltételezhető eloszlást.

A korrigálás és a HOT DECK imputálás együttese sem volt képes olyannyira módosítani az adatfelvétel eloszlását, hogy az jól becslje a makro-statisztikák által valószínűsített eloszlást.

Az imputálásokra nézve elmondható: annak ellenére, hogy az adatbázis alkotta megfigyelhető esetek (M) adta becslés közelített a teljes populáció paramétereire, nem volt képes olyan magas értékek imputálására, amelyek jelentős mértékben korrigálni tudták volna a megfigyelt mintát, ez a NOTMAR adathiány mechanizmus jellegzetessége.

ÚJ EREDMÉNYEK

I. tézis (publikáció: Máder 2005)

Az adathiányok különböző okoknál fogva keletkeznek. Ha ezek random módon keletkeztek, akkor jelentős hatást nem gyakorolnak a megfigyelhető esetek eloszlására. Ha ezek mögött viszont szisztematikus okok állnak, akkor az adathiány mechanizmusa a megfigyelhető eseteket befolyásolja. A következtetések torzzá válnak. A torzítatlanságtól a torzítottság felé három szintet különböztethetünk meg, ezek a MCAR, az MAR és a NOTMAR mechanizmusok. Az imputálások hatékonysága különböző a három adathiány mechanizmus mentén.

II. tézis (publikáció: Máder 2005)

Az egyre növekvő mértékű adathiány egyre növekvő adathiány kezelési igényeket támaszt. Minél nagyobb mértékű az adathiány és minél inkább szisztematikus az adathiány mögött álló ok-rendszer annál nagyobb a megfigyelhető esetek torzítottsága. A megfigyelt esetek adta becslések egyre torzulnak.

III. tézis (publikáció: Máder 2004)

Kiegészítettem az Oravecz Beatrix által definiált adathiány mintázatok 5 legjellemzőbb típusát egy, az adathiányos változók mögötti szociológiai magyarázat bevezetésével. Az MAR adathiány-mechanizmus esetében kimutattam, hogy bizonyos adathiányok szorosan együtt járhatnak, egységes adathiány mintázatot vesznek fel, és a mögöttük álló válaszadói magatartás és attitűd nevesíthető.

IV. tézis (publikáció: Máder 2005)

Az imputálási eljárások csökkentik a hiányos adatbázisok által adott becslések torzítottságát. Az MAR és a NOTMAR adathiány mechanizmusok esetében az adathiánnyal rendelkező adatbázisokból adott becslések torzak. Léteznek viszont olyan szofisztikált imputálási eljárások, melyek az adathiányos esetek átlagát, illetve heterogenitását jól imputálják. A különböző adathiány mechanizmusok esetében a HOT DECK eljárás bizonyult a leghatékonyabb imputálásnak, ez az eljárás a törölt esetek eloszlásának mind az átlagát, mind a szórását jól becsülte.

V. tézis (publikáció: Máder 2005)

Az imputálási módszereket Laaksonen négy fő kategóriába osztotta (Laaksonen, 1999). Megmutattam, hogy a model-donor imputálás és a donor imputálás a hatékonyak, a naiv megközelítések elégtelen eredményre vezetnek.

VI. tézis (A disszertációban az 5.2. fejezet.)

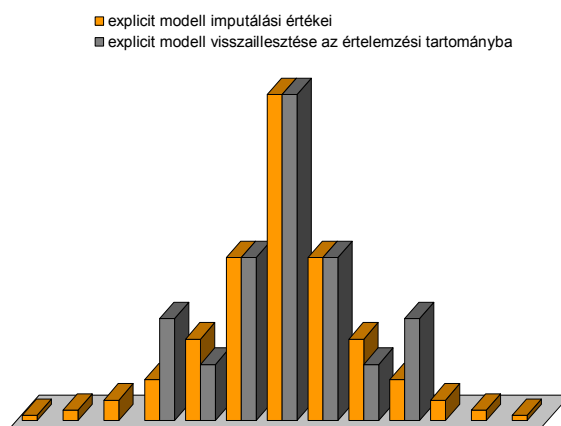
Az imputálási eljárásnak alapja lehet explicit függvény, implicit függvény vagy ezen függvények keveréke. Az implicit modellek olyan függvények, amelyek a megfigyelt, ismert, az adatbázisban megtalálható elemeket használják fel. Az explicit modellek pedig az implicit modellekhez hasonlóan az adatbázisban megtalálható elemeket, információkat használják fel a becslési algoritmushoz, de azokból csak a becslés modelljét készítik el. Az imputálni szándékozott értéket pedig ezen becslési algoritmus alapján extrapolálják. A közöttük lévő különbségek:

- magas mérési szintű és MCAR adathiány mechanizmusú imputálandó változó esetében a implicit modellek hatékonyabbak, mint az explicit eljárások
- alacsony mérési szintű és MAR adathiány mechanizmusú imputálandó változó esetében viszont az explicit modellek voltak hatékonyabbak, mert az adathiánnyal való összefüggések orientálták ezeket az eljárásokat

VII. tézis (A disszertációban a 8.5. fejezet.)

A REG regressziós becslésének természetes velejárója, hogy az eredeti tartományon túlmutathat, azaz az AC értelmezési tartományának területén kívüli extrém értékeket is adhat. Ennek az extrapolációnak a következménye, hogy az extrém értékek visszakódolódhatnak az AC eloszlás elvi minimumára illetve maximumára.

Az explicit modellek extrém értékeinek hatása

VIII. tézis (A disszertációban a 10.1. fejezet.)

A NOTMAR adathiány-mechanizmusának korrigálása alapvetően három lépcsőben történik, az első lépésben más, független adatfelvételek eredményeit kell begyűjteni, hogy információt kapjunk a torzulás mértékéről és jellegzetességeiről (1), a második lépésben egy deflációs függvényt kell előállítani a változó torzulásának kijavítására (2), majd végül ezen a korrigált adatbázison kell az adathiányos értékeket imputálni.

HIVATKOZÁSOK

- Laaksonen, S. (1999) *How to Find the Best Imputation Technique?* Draft for the 1999 International Conference on Nonresponse, Portland, Oregon, November 28.
- Little, R. J. A. – Schenker, N. (1995) Missing Data. In Arminger, G. – Clogg, C. – Sobel, M. (eds.) *Handbook of Statistical Modeling for the Social and Behavioral Sciences*. New York: Plenum, p. 39–75.
- Máder MP. (2005) Imputálási eljárások hatékonysága. *Statisztikai Szemle* 83 (7) p. 628–644.
- Máder MP. (2004) Adathiány mintázatok az életeseményekre adott válaszok között. *Új Ifjúsági Szemle* 2 (4) p. 25–32.
- McDermit, M. – Funk, R. – Dennis, M. (1999) *Data Cleaning And Replacement of Missing Values*. Kézirat.
- Oravecz B. (2008) *A szelekciós torzítás és csökkentése az adóminősítési modelleknél*. PhD értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem, Gazdálkodástudományi Doktori Iskola.
- Rubin, D. B. (1976) Inference in Missing Data. In: *Biometrika* (63) p. 581–582.
- Rubin, D. B. (1987) *Multiple Imputation for Nonresponse in Surveys*. New York: John Wiley.
- Rudas T. (2005). *Mixture Models of Missing Data*. Budapest: ELTE and TARKI. http://statisztika.tatk.elte.hu/tanszeki_honlap/RT_Q&Q.pdf.

1. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK ÉS A TÉMA INDOKLÁSA

1.1. Problémafelvetés

A Szim Salom Közösség a progresszív judaizmus első hazai intézménye, élén egy női rabbival. A '90-es években végzett első terepmunkám alkalmával észrevettem, hogy a vallási tevékenységet is végző szervezethez nagy arányban csatlakoztak nem vallásos emberek is. A Szim Salom integrációs törekvéseit határozott elutasítás fogadta más zsidó vallási szervezetek részéről hagyományostól eltérő ideológiája és gyakorlata miatt, amely mögött egyéb (alapvető) okok rajzolódtak ki. Célul tűztem ki, hogy a progresszív judaizmus hazai helyzetének alakulását hosszabb távon is figyelemmel kísérem, feltárom, kik és miért csatlakoznak ehhez a közösséghez, illetve, hogy miért lehet vonzó vallástalan embereknek is. A több mint egy évtizedet átfogó kutatás első eredményei rávilágítottak arra, hogy a progresszív közösséghez való csatlakozás motivációi nem szűkíthetők le a vallásosságra és a valláshoz való visszatérésre. Ezért a kutatás a továbbiakban kiemelt figyelmet fordított annak megismerésére és magyarázatára, hogy milyen tényezők alakítják az egyéni és társadalmi cselekvéseket, és milyen funkciót tölt be a progresszív irányzat és hazai intézményei a hívek életében és a társadalomban.

1.2. A vallás és a vallásosság megközelítése egy szekuláris világban

Európa-szerte nő a vallás iránti szociológiai érdeklődés, jóllehet az adatok a hetvenes évektől kezdve gyors ütemű vallási hanyatlást tükröznek. Valójában az egyházas vallásosságtól eltávolodók egy része „a maga módján vallásos” maradt (Tomka 1996). Mindeközben sok új vallási mozgalom és intézmény keletkezett, ahol ismét felépülhetnek és kifejeződhetnek a kollektív identitások. A klasszikus szekularizációs – tehát a vallás modern társadalmakban való elhalását kimondó – elmélet kritikusi épp ezekre az empirikus tapasztalatokra rámutatva fogalmaznak úgy, hogy a vallás szerepe és a valláshoz való viszony alakul át a modern társadalmakban (vö. Byrnes and Katzenstein 2006; Bögre 2002). A kutatókat ezért ma elsősorban a vallás és a vallásosság társadalmi jelenléte, az identitásépítésben, a közösségteremtésben és a társadalmi-politikai változásokban játszott szerepe foglalkoztatja, amely során differenciálódik a vallási intézmények, ideológiák szerkezete, típusa és funkciója. Napjainkban a vallás már nem fogja át az élet minden területét; privatizálódik, egyre inkább egyéni választás kérdésévé és szubjektívvé lesz (Berger – Luckmann 1975; Tomka 2000).

A rendszerváltozás alatt és után idehaza is szemtanúi lehettünk a szekularizáció fokozódásával párhuzamosan megjelenő (újra)vallásosodási hullámnak, amely azonban nem mindig jelenti a vallási-kulturális hagyomány teljes rendszerének felélesztését (Földvári 2003:21). Éppen a vallás általános társadalmi érvényességének megszűnéséből eredő gondolat az, hogy az egyén adott esetben nemcsak vallásosságáról, hitéről, hanem annak tartalmáról és jellegéről is dönthet, s ennek folyamán nem kell szükségképpen elfogadnia egy teljes vallási kínálatot, hanem tetszése szerint, „à la carte” válogathat belőle (Dobbelaere 1981, Földvári – Rosta 1998). Igaz ez a hazai zsidóság tekintetében is, amint ezt alátámasztják Kovács András és munkatársai (Kovács 2002b), továbbá Papp (2005) és Vincze (2006) kutatási tapasztalatai.

A progresszív judaizmus egy reformer vallási mozgalom, amelyet nem csupán a megújuló vallási forma és tartalom tesz érdekessé, mint inkább a megújulás oka és körülményei, az, ahogyan konstruálódik, s amilyen funkciókat betölt egy közösség életében, illetve a társadalomban.

---

¹ Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola

² Doktori értekezés tézisei, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitikai Intézet, Szociológia Doktori Iskola, Budapest, 2010, témavezető: A. Gergely András CSc. Jelen szöveg a téziszűzet 2012-ben átdolgozott változata.

A társadalmi-kulturális környezet változásai hatással vannak a vallás egész kulturális rendszerére. Korunk ideológiai áramlatai, elvárásai a vallás területére is beáramlanak, és bizonyos átalakulásokat vonnak maguk után a hitrendszerben, a liturgiában és a vallási szervezetben. Új szempontok és hangsúlyok jelennek meg a hitben, a vallásgyakorlat új formái alakulnak ki, és az egyének egyre aktívabban bevonódnak a vallási szervezet életébe, munkájába és döntéseibe (Tomka 2000). A progresszív judaizmust és hazai intézményeit ezért vizsgáltam ideológiai, egyéni és intézményi szinten: kiemelve a társadalmi hatásokat és folyamatokat, egyéni és intézményi motívumokat, társadalmi cselekvéseket; a mozgalom helyét és szerepét nem egyediségében, hanem kontextusában próbáltam megragadni.

1.3. A vallásosság vizsgálata

A vallásosság mérésére vonatkozóan sokféle elgondolással találkozunk. Tomka (2000) három fő irányt különít el. Az első az önbesorolás, amely hiteles, de nehezen értelmezhető eredményt ad (mivel nem egyértelmű, mit ért a válaszadó vallásosságon). A második a vallásosság különféle megnyilvánulásainak összegyűjtése, amelyekből többváltozós statisztikai módszerek segítségével következtetéseket lehet levonni. A harmadik a vallásosság dimenzióinak egyenkénti mérése, amely a kutatók szerint viszonylag objektív eredményre vezet (Szántó 1998). A többdimenziós megközelítés abból a felismerésből indul ki, hogy a vallás és a vallásosság az élet és a kultúra különböző szféráiban jelenhet meg, anélkül, hogy az egyik területen való kifejeződése determinálná egy másik területen való megjelenés szükségességét vagy intenzitását. A különböző dimenziók nem összemérhetők, és így nem is összegezhethők.

A vallásosság dimenzióinak megragadására és mérésére többféle modell létezik. Glock és Stark (1965) – az empirikus vallásszociológia történetében mérföldkőnek számító – vallási modellje öt dimenziót határol el: 1. a hit (ideológiai, kognitív dimenzió); 2. vallásgyakorlat (rituális dimenzió); 3. vallási érzés, élmény (élmény- és tapasztalati dimenzió); 4. vallási ismeretek és szemléletmód (intellektuális dimenzió); és 5. a mindennapi élet és magatartás vallásossága (következmény dimenzió). Egyes szerzők megemlítik még az emberi kapcsolatokat övező dimenziót, és ezen belül a vallási közösséghez tartozást (kapcsolati-közösségi dimenzióknak nevezhetjük). Dobbelaere és Jagodzinski (1995) kitér az egyházhoz való kötődésre, az átmeneti rítusok igénylésére is. Az átmeneti rítusokban való részvétel és bizonyos hagyományelemek felvétele fontos indikátorai a tágabb értelemben vett vallásosságnak.

A vallási eredetű ünnepek és szokások megtartása azonban nem okvetlenül feltételez hitet, vallásos önbesorolást. A zsidóságban sem mindig korrelál a vallásos érzet és a vallási-kulturális gyakorlat. Emiatt a vallásos-szekuláris önbesorolás kérdésével a kortárs zsidóság több kutatója is foglalkozik (Graham 2003; Miller et al. 1996; Kovács 2002b). A kutatás során ezért a vallásosság különböző dimenziókban megnyilvánuló mértékének és jellemzőinek vizsgálata mellett a vallásos önbesorolásra is rákérdeztem, hogy a vallásról való gondolkodásáról és ennek szempontjairól is képet kapjak.

1.4. Identitás szociológiai megközelítésben

Az identitás értelmezésének többféle megközelítése van. Egy részük megkülönböztet személyes (belső), illetve társadalmi identitást, míg más részük nem tesz ilyen különbséget. Pataki (1989) tipológiájának egyik típusát az ún. én-hangsúlyú (az én-állandóság érzését, folytonosságának megőrzését vizsgáló) megközelítések alkotják. A másik típusba a helyzeti vagy szituatív identitáselméletek tartoznak – mint Mead (1973), Goffman (1998) vagy Krappmann (1980), amelyek az identitás felépülését interakciókban tételezik és szemlélik. A harmadik típusba a strukturális elméletek kerülnek – pl. Erikson (1950) és Turner (1980) megközelítése –, amelyek az identitás alakulását a társadalmi környezet és a társadalom aktuális struktúrája hatásainak összefüggésében vizsgálják. Az identitáselméletek egy része a személyes identitás formálódásával és az erre ható külső és belső hatásokkal foglalkozik (pl. Erikson), más részük a társadalmi identitásával, a csoportazonosulás folyamataival (pl. Turner, Tajfel [1980]).

A társadalmi identitás valamilyen társadalmi csoporthoz tartozásból, a csoportról alkotott tudásból és a hozzá fűződő érzelmekből, értékrendbeli kötődésekből táplálkozik, történetisége van és társadalmi interakciók során konstruálódik (Krappmann 1980; Kovács 2004; Pataki 1980, 2001; Tajfel 1980; Turner 1980). Hall (1997) a „kulturális” identitás kialakulását a személyiség belső magja és a társadalom közötti interakció folyamatában gondolja el. Több kutató (pl. Tajfel vagy Turner) rámutat a társadalmi kategorizáció szerepére a folyamatban, mondván, az egyén társadalmi kategóriák segítségével azonosulva határozza meg identitását, illetve mások így azonosítják, helyezik el a társadalomban. Tajfel (1980) szerint az ember „*érelmileg is minősített társadalmi csoport tagja*” kíván lenni, ezért igyekszik olyan csoportot, vonatkoztatási keretet választani, amely hozzásegíti ahhoz, hogy pozitív vonásokkal gyarapítsa identitását.

Egy személy társadalmi és személyes identitása változik az időben, ami főleg belső és külső, társadalmi változásokhoz (vö. Bögre 2002), az emberi élet jelentős mozzanataihoz, kivételes alkalmakhoz, illetve olyan meghatározó eseményekhez kapcsolódik, mint a háborúk, üldöztetések, társadalmi-politikai rendszerváltozások (Mars 1999:30). Ezek ugyanis nem ritkán erőteljes érzéseket vagy – első pillantásra talán – váratlan lépéseket idéznek elő az egyéneknél, amelyek végül különféle identitásstratégiákban ölthetnek testet. E jelenségek, folyamatok a magyarországi zsidóságban is tetten érhetőek (Kovács 2002b).

1.5. Zsidó identitásstratégiák és identitásválasztási lehetőségek

Kovács András (2002a) szerint a holokauszt utáni zsidó identitásstratégiák elemzésére már nem az asszimiláció nyújt megfelelő fogalmi keretet, sokkal alkalmasabb erre Tajfelnek a kisebbségi viselkedésstratégiákról kidolgozott elmélete. Úgy látja, hogy a zsidóság egyes alcsoportjainak viselkedésstratégiáját a XIX. század második felében és a XX. század első évtizedeiben általában két tényező határozta meg: a külső feltételek változása és a korábbi időszakban követett stratégia révén elért társadalmi pozíció. A holokauszt által sújtott zsidóságban a sorsközösség élménye az identitás homogenizálódását mozdította elő (Karády 1992), megjelentek, illetve felértékelődtek bizonyos identitásopciók (pl. a cionizmus, a kivándorlás). Később a kommunista ideológia ígért bizonyos egyenjogúságot, egyfajta lehetőséget a zsidó stigmától való megszabadulásra azok számára, akik az „elutasítás” stratégiáit választották. A rendszerváltozás időszakában azonban megkérdőjeleződtek ezek a magatartásformák, mivel sokak számára világossá vált, hogy nem vezetnek a stigma megszűnéséhez. Ez az „elfogadás és átértékelés”, illetve a zsidó identitás újrakonstruálásának stratégiájára ösztönzött egyes zsidó személyeket és csoportokat (Kovács 2002a:15–16).

Napjainkban többféle identitásválasztási lehetősége van a magyar zsidóságnak. Az identitásopciók nem lehatároltak (vallási, kulturális, nemzetiségi, etnikai opcióra), egymásba fonódnak, folyamatosan változnak, jelennek meg újabbak. A vallási opció maga is igen heterogén, a különböző irányzatok sajátos jellemzői, elfogadottságuk, valamint az általuk felkínált identitásstratégiák, a hagyományhoz való viszonyulásuk eltérése okán.

Hazánkban a rendszerváltozás időszakában és azt követően indult el a valláshoz, itt jelesül a zsidó valláshoz való visszatérés társadalmi szinten érzékelhető (több) hulláma, csoportszintű identitások kialakítása, illetve a hagyományok felé fordulás (Kovács 2002b; Papp 2005; Vincze 2006). Hobsbawm (1993) rávilágít arra, hogy általánosságban is érzékelhető az össztársadalmi identitásból a csoportidentitás(ok)ba való visszahúzódás, a gyökerek keresése, a hagyományok ápolása. A (vallásban gyökerező) hagyomány felé fordulás tehát nem szűkíthető le a korábban marginalizált vallásos opció felértékelődésére, hanem – vélhetően és az empirikus kutatások során tetten érhetően – sokrétű társadalmi funkciói vannak.

A hazai zsidóság nagy része nem vallási, vagy nemzeti kisebbségi alapon határozza meg zsidóságát. Kovács (1992:289) szerint a legtöbb identitáskereső zsidó etnikai identitásként határozza meg önazonossága pozitív tartalmát, a közös történelmi múlt, a szépnek tartott tradíciók, a történelem során és a jelenben megélt sorsközösség, valamint egyéb (etnikai jellegű) tényezők, és az ezek révén kialakuló összetartozás, illetve az etnikai csoporthoz tartozás érzéseként. Megnyilvánulhat a zsidó kultúrához és történelemhez, a zsidó tradícióhoz, Izraelhez való pozitív viszonyulásban, zsidó témák iránti érdeklődésben, és kiegészülhet további elemekkel, mint például a házastársi endogámia, a kapcsolati homofília, a zsidó kultúra fogyasztása, a zsidó tradíciók őrzése, zsidó ünnepek megtartása, a zsidó tudósok, hírességek teljesítménye, vagy a saját zsidósága feletti büszkeség.

Az etnikai identitás tartalmában igen sokszínű. Miller (2003) két fő típusát körvonalazza. Az egyik ún. mentális etnicitáson alapul, a zsidó önazonosság érzetén, illetve a zsidósághoz tartozás érzésén. A másik ún. viselkedésbeli, illetve szociális etnicitáson alapul, amelynek cselekvésben és társadalmi kötődésekben, viszonyulásokban megnyilvánuló jegyei vannak, mint az érdeklődés, gyereknevelés, illetve közösségi tagság, zsidó szokások gyakorlása.

Az etnikai összetartozás érzése, a közös tulajdonságok, tapasztalatok önmagukban még nem vezetnek közösségek kialakulásához, csupán megkönnyítik a közösségképződést (Weber 1992:1/2. 96; Kovács 2004:228–229; vö. Brubaker 2001). Ezért vizsgálat tárgyává kell tenni az egyéni és társadalmi cselekvéseket alakító tényezőket.

A kutatás kiemelt célja tehát feltárni a progresszív szervezetek által kínált identitásopció(ka)t, az egyéni és kollektív választások mögött húzóó okokat, valamint az identitásépítés mikéntjét, tartalmi vonásait, és ebben a zsidó vallás és hagyomány szerepét, funkcióit.

1.6. Kutatási kérdések, problémakörök és előzetes várakozások

Mivel kutatásom alapvetően feltáró – tények, mozgatórugók és az összefüggések mélyebb struktúráinak feltárására irányuló – és értelmező jellegű, így kutatási stratégiám induktív logika alapján építkezik. Ennélfogva célja elsősorban nem hipotézisek tesztelése, hanem empirikus adatok alapján összefüggések keresése, értelmezése (vö. Babbie 1998:70–87). Kutatási kérdéseimhez kapcsolódóan ezért a disszertációban a kutatási felületeket, problémaköröket, megközelítési szempontokat tisztáztam (vö. Mason 2001), és bizonyos előfeltevéseket, előzetes várakozásokat fogalmaztam meg. Kutatási kérdéseim részben terepspecifikusak, a megfigyelt közösség és irányzat jellemzőiből, illetve első terepmunkám megfigyeléseiből, következtetéseiből adódnak, másrészt a kortárs zsidókutatás, identitás- és valláskutatás elméleti megközelítéséből és empirikus eredményeiből merítenek vizsgálati szempontokat.

A vallásszociológia legalapvetőbb kérdését – amely arra irányul, hogy mi a vallás szerepe a társadalomban – a hazai progresszív judaizmussal kapcsolatban is feltettem:

Mi a zsidó vallás és a progresszív irányzat szerepe a magyarországi zsidóságban, illetve a zsidó kötődéssel rendelkező emberek identitáskonstrukciójában?

A kérdést történeti perspektívában, társadalmi kontextusba ágyazottan, egyéni, intézményi, közösségi és társadalmi szinten vizsgáltam. Górcső alá vettem az irányzat kialakulását, elterjedését, hazai megjelenését és ennek társadalmi körülményeit. A zsidó vallás és az irányzat szerepét egyrészt a hazai közösségek elképzelése, az általuk deklarált és vágyott célok, másrészt a közösségekhez csatlakozók elbeszélése és véleménye alapján igyekeztem körvonalazni. Társadalmi fogadtatásának jellemzésekor a külső, zsidó környezet viszonyulását is feltártam és elemeztem.

A kutatás főbb kérdései a következők:

- 1.) Melyek a progresszív irányzat megjelenésének és jellemzőinek társadalmi motívumai?
- 2.) Hogyan, milyen társadalmi körülmények hatására jelent meg a progresszív irányzat Magyarországon?
- 3.) Hogyan és milyen tényezők hatására alakult a hazai progresszív szervezetek helyzete?
Vagyis a.) elfogadottsága, integrációja, b.) társadalmi bázisa, c.) erőforrás-ellátottsága?
- 4.) a.) Milyen identitásopciót nyújt az irányzat és a két hazai progresszív közösség?
b.) Kik számára és miért vonzó?
c.) Miként jellemezhető a közösségekhez csatlakozók identitás-(re)konstrukciója?

Milyen tényezők alakítják az egyéni és társadalmi cselekvéseket?

Hogyan változott a tagok zsidó önazonosságának tartalma, belső megélésének ereje, külső felvállalásának és reprezentálásának jellemzői a közösséghez való csatlakozás óta? Milyen okokra vezethetők vissza a változások?

Előzetes várakozásaim:

A progresszív szervezetek elfogadottságának növekedése, a zsidó-zsidó párbeszédbe való bevonódása elsősorban nem belső, közösségi okokra vezethető vissza, hanem külső, társadalmi (a zsidó vallási és világi mezőben bekövetkező) változásokra.

A progresszív ideológia feltehetően bizonyos társadalmi státuszú és felfogású embereket inkább vonz: jobbára értelmiségieket, s azokat, akik a vallási életben is igénylik az egyenjogúságot, a szabad gondolkodás és választás jogát. A zsidó tradíció iránt érdeklődő, de attól korábban elzárt, illetőleg vegyes házasságban élő vagy vegyes származási hátterű, zsidó kötődésű emberek szimpatizálnak vele.

A csatlakozást ma sem (vagy nem csupán) a vallásosság motiválja elsősorban. Kiemelten fontos az ismeretszerzés, a sajátélmény és a közösségiség lehetősége.

Az újonnan csatlakozó fiatalok között határozottabb igény van a spiritualitásra is.

A progresszív zsidók kezdetben a rituális és intellektuális dimenziót tartják fontosnak, és ez is dominál, később ezek vonják maguk után a kognitív, majd a tapasztalati dimenzió erősebb szerepét, és idővel hangsúlyosabbá válik a következmény dimenzió is, amely a privát szféra vallásosságát, illetőleg bizonyos vallási-kulturális gyakorlatok privát szférába emelését jelenti.

Amikor az irányzat és a hazai közösségek társadalmi szerepét és kiterjedtségét vizsgálom, általánosabb (elméleti jellegű) kérdésként foglalkozom azzal, vajon miért nem érnek el szélesebb rétegeket, *miért nem csatlakoznak hozzájuk nagyobb létszámban* (mondhatni, miért nem aratott hazánkban átütő sikert modern szemlélete és gyakorlata ellenére). Empirikus választ pedig arra a kérdésre keresek, miként vélekednek a közösségekhez csatlakozók az irányzat hazai jövőjéről.

5.) Hogyan látják a közösségek tagjai, szimpatizánsai az irányzat és az adott közösség helyét és szerepét a magyarországi zsidóságban? Miként vélekednek a jövőjéről?

Végül egy elméleti kérdést teszek fel, amelyre az empirikus adatok elemzését követően térek rá:

6.) Milyen elméleti keret lenne alkalmas az empirikus tapasztalatok interpretációjára?

Célom a szakirodalom vonatkozó elméleteinek és téziseinek áttekintésével, az azokra való reflexió során – a hasonlóságok, különbségek, specifikumok figyelembevételével – olyan keretet kialakítani, amelybe a kutatási tapasztalatok értelmezése komplex módon ágyazható be.

2. FELHASZNÁLT MÓDSZEREK

2.1. A kutatás elméleti modellje

A kutatás egymásba fonódó, a társadalom különböző szintjein zajló folyamatok, kölcsönhatások feltérképezésére és értelmezésére vállalkozott, ennél fogva a kutatási stratégiát alkalmasnak ígérkezett a Barth-féle modell alapján kidolgozni (mintegy a megközelítés, az adatgyűjtés, -feldolgozás és -elemzés vezérfonalaként és rendezőelvéként).

A modell mikro-, mezo- és makroszinten, és ezek összefüggéseiben közelíti meg az identitáskonstrukció folyamatait, valamint befolyásoló tényezőit, ami így értelmezhetővé teszi különböző (személyes, csoportszintű, etnikai, kulturális, társadalmi) rétegeit. Mikroszinten a személyes és személyközi tapasztalatok, értékelések, az egyéni élet eseményei és színterei, a személyes identitás, valamint a kollektív identitás(ok) személyes megélése, mezoszinten a csoportképző, közösségteremtő folyamatok, makroszinten a tágabb társadalmi folyamatok, politikai artikulációk ragadhatók meg, és ezeknek a másik két szinttel való interakciója, kölcsönös egymásra hatása fejthető fel (Barth 1996).

A disszertáció a különböző szinteket nem elszigetelten, hanem reflektáltan, összefüggéseiben, egymásra hatásában mutatja be. A magyar zsidóság elmúlt másfél évszázadának makroszociológiai, társadalomtörténeti vonatkozásaival párhuzamosan a mikrotörténetekbe, a személyes tapasztalatokba és a csoportfolyamatokba is betekintést enged. A progresszív judaizmus hazai intézményesülése mögött az egyéni intenciókból adódó társadalmi cselekvéseket, a szervezeti és közösségi fejlődés hátterében és következményeiben az egyéni aspektusokat is bemutatja. Az egyéni választások motívumainak feltárásakor rávilágít a személyes mellett a társadalmi okokra, a közösségek által kínált identitásopcióra. Az egyéni identitás-(re)konstrukcióval párhuzamosan a kollektív identitásépítés, illetve a közösségépítés folyamataira.

2.2. Adatgyűjtési módszerek

A kutatási probléma összetettsége, különböző aspektusainak empirikus vizsgálata többféle módszer és adatgyűjtési technika alkalmazását tette szükségessé.

2.2.1. Kutatás a progresszív közösségekben

Tekintettel arra, hogy az identitás, illetve a véleményformálás társadalmi konstrukcióként fogható fel, az ennek feltárására irányuló kutatás ontológiai kiindulópontja a konstruktivizmusra épít, amely szerint mind az egyéni, mind a kollektív identitás, illetve vélemény társadalmilag megformált és szituatív. A kutatás episztemiológiai kiindulópontját az interpretativista

paradigma képezi, mivel az egyének identitáskonstrukcióját, illetve a közösséghez csatlakozásuk mozgatórugóit saját interpretációjukon keresztül igyekeztem megérteni. Ehhez a kutatási terephez alkalmazkodó és kellően rugalmas, ún. terepközeleti adatgyűjtési módszerek és technikák alkalmazása bizonyult megfelelőnek (beszélgetések, vezérfonal interjúk, strukturálatlan és félig strukturált interjúk, mély- és élettörténeti interjúk, közösségi eseményeken való részvétel, diskurzusok megfigyelése) (vö. Letenyei 2006; Mason 2001). Az alkalmazott adatgyűjtési módszerek kiválasztását nem csak a téma, hanem a közösségek mérete és jellege is meghatározta. A vallásszociológiában a kis vallási közösségek vizsgálatára ugyanis gyakorta használt módszer a megfigyelés, illetve a nagyobb bevonódással járó résztvevő megfigyelés módszere. Ez a fajta kutatás bizalmi kapcsolatot feltételez, és ugyan puha, de másként nem előállítható adatokat és tapasztalatokat generál (vö. Andorka 2006:644; Horváth 1995)

A terepmunka során olyan tapasztalatokra tettem szert, amelyekben fontos adatgyűjtési és módszertani lehetőséget láttam. Nem interjúk szituációjában, hanem természetes közegükben elhangzott elbeszélésekről van szó. Az új és régebbi tagok bemutatkozásáról, amely során az elbeszélő összefoglalja, újrakonstruálja élettörténetét, vagy annak fontosnak tartott részleteit. Kiderül belőle, milyen családból származik, mi a foglalkozása, hogyan fedezte fel a zsidóságát, miként élte meg zsidó önazonosságát, és ez hogyan változott az idők során. Elmondja, hogy került kapcsolatba a közösséggel, mi keltette fel az érdeklődését.

Ezek az én-elbeszélések a narratív élettörténeti interjúktól több szempontból eltérnek, de sok tanulsággal szolgálnak. Nem a kutatónak, hanem a közösségnek szólnak. A történet megalkotásakor az elbeszélő számot vet a közösség elvárásaival, várártásaival, visszatérő témákat – pl. hogy hogyan tudta meg, hogy zsidó – és újszerű, akár különleges elemeket sző bele. Az elbeszélés monológként indul, és interaktív párbeszédként folytatódik: a közösség tagjai is kérdeznek, megjegyzéseket fűznek az elmondottakhoz, felidéznek saját tapasztalataikat, érzéseiket. Ezek az alkalmak tehát a narratíva diskurzusban folytatódott, a személyes életút a közösség életébe folyt, a zsidó önazonosság érzése egy zsidó közösség felé mobilizálta az egyént, vagyis az érzésből társadalmi cselekvés lett, a személyes és a kollektív identitás (alakulásának folyamata) összefonódott.

2.2.2. Kutatás a közösségekhez való viszony alakulásával kapcsolatban

A progresszív közösségek „kemény” tény- és számadatait (partnerségek, szervezeti tagság, együttműködések, taglétszám, támogatások) hivatalos dokumentumok, APEH statisztikák, illetve tematikus interjúk alapján gyűjtöttem. A hivatalos állásfoglalásokat tartalmazó dokumentumok egy része megjelent a zsidó sajtóban, más részük a hivatalos levelezések anyagában megtalálható (illetve a közösségek hírlevelében is megjelent).

A hivatalos vélemények, diskurzusok, írott – on- vagy offline – közlések elemzésére azért fordítok különös figyelmet, mert ezek a nyilvánosság fórumaiként a közvéleményre, az egyéni- és csoportvéleményekre egyaránt meghatározóak mind információtartalmukat, mind hangvételüket, attitűdjüket, érvrendszerüket, értéktársításaikat illetően.

A hivatalos állásfoglalások 1998-tól kezdődően teljes körűen feldolgozottak. A zsidó kerekasztalok és az online fórumok szövegeit 2005-től gyűjtöm teljes körűen. Szisztematikus feldolgozásuk folyamatban van, elemzésük közreadása későbbi terveim között szerepel. Az eredmények egy része megjelent írásaimban, és felhasználtam a disszertációban is.

2.3. Az adatok elemzése

Az adatok elemzését a fentebb vázolt Barth-féle modell szerint végeztem el.

A több évet átfogó kutatás lehetővé tette a változások megfigyelését, értelmezését, és így egy longitudinális elemzés elkészítését.

A megfigyelések, beszélgetések, interjúk, írásos dokumentumok forrásanyagából származó „puha” adatok közötti összefüggéseket kvalitatív interjú- és tartalomelemzés módszereivel elemzem, amelyet bizonyos pontokon kiegészítenek a tényfeltárás „kemény” adatai alapján készített statisztikák. A progresszív közösségek helyzetét és a hozzájuk való viszony alakulását hivatalos dokumentumok, on- és offline közlések, kerekasztal-beszélgetések alapján a dokumentum- és tartalomelemzés módszerével vizsgáltam.

A kvalitatív módszerekkel végzett mélyfúrások érzékeny, színes tapasztalatokat hoznak. A közösségekben végzett kutatási eredményeim érzékletesek, de lokálisak, terepspecifikusak.

Ha az általánosítás, vagy összehasonlítás igényével akarunk fellépni, folyamatosan ki kell tekinteni a kutatás terepéről, nem terepspecifikus tendenciákkal, kutatási eredményekkel is kell foglalkozni, illetve kissé eltávolodva kell visszatekinteni rá. A kutatásnak az adatforrások gyűjtésétől az elemzésig egyszerre kell émiikusnak és étikusnak lennie (vö. A. Gergely 2005; Letenyei 2006). A progresszív közösségekre vonatkozó tapasztalatokat ezért a makroszociológiai kontextus figyelembevételével, és a vonatkozó szakirodalom alapján tágabb társadalmi folyamatok fényében igyekeztem komparatív és reflexív módon interpretálni.

3. AZ ÉRTEKEZÉS EREDMÉNYEI

3.1. A progresszív judaizmus kialakulásának társadalmi motívumai

A progresszív judaizmus gyökerei a felvilágosodásig nyúlnak vissza; liberális és reform ágai a XIX. században alakultak ki. A szabadelvű irányzat szemléletében és gyakorlatában igyekezett a zsidó hagyományörzést a modern élet felfogásával és kívánalmaival összeegyeztetni, így az asszimilációs nyomás közepette alternatívát kínált a teljes zsidó identitás- és hagyományvesztéssel szemben. A nyugati világban gyorsan elterjedt, és a legnépesebb zsidó vallási irányzattá nőtt.

A vallási megújulás gyökerénél makroszinten bekövetkező társadalmi-kulturális változások állnak, illetve mikroszintű átalakulások: a vallási megújulást képviselő csoportok társadalmi helyzetének, értékeinek és értékítéleteinek, intencióinak megváltozása. A vallási megújuláshoz vezető, világszerte tapasztalható motívumok közül kiemelendő a modernizáció, a gondolati szabadság általános kívánalma, az emancipáció mind szélesebb körű kivívása, a zsidóságnak a többségi társadalomba történő, egyre fokozódó asszimilációja, a szekularizáció növekedése, egyúttal az ezzel szinte párhuzamosan megjelenő (újra)vallásosodási igény, vagy legalábbis a hagyományok ápolásának igénye, mintegy a gyökerkeresés utáni vágy kifejeződéséeként. Az egyéni késztetések, attitűdök és igények ezen túlmenően nagyon változatos képet mutatnak – a különböző régiók és személyek eltérő történelmi tapasztalata, társadalmi-kulturális helyzete okán.

Hazánkban a XIX. század közepén csak rövidéletű reformkezdeményezések voltak. A progresszív irányzat másfél évszázaddal később, a rendszerváltozás időszakában jelent meg. Csoportszintű szerveződésből 1992-ben vált hazánk első progresszív, haladó szellemiségű zsidó közösségévé Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség néven.

3.2. Az irányzat hazai megjelenésének társadalmi körülményei

Mielőtt az irányzat hazai megjelenését górcső alá vettem volna, röviden áttekintettem a magyarországi zsidóság történetének azon fejezeteit, amelyek meghatározóak voltak nem csupán az akkori, hanem a későbbi nemzedékek számára, amelyek részét képezik a mai zsidóság kollektív emlékezetének. Kiemeltem azokat a történelmi eseményeket és a hozzájuk kapcsolódó érzelmeket, amelyek az egyének életében sorsmozzanatokká váltak, és meghatározták az identitáskeresésük irányát. Visszatekintettem a kiegyezés korának társadalmára, amely a magyar nemzet részévé tette a zsidóságot, és a vészorszakra, amely onnan kitaszította, majd a pártállami, szocialista rendszerre, amely újra visszafogadta, ám bizonyos zsidó (vallásos, cionista) identitásopciókat perifériára szorított. Ismertetem azokat az eseményeket és folyamatokat is, amelyek a rendszerváltozás hajnalán – közvetett vagy közvetlen módon – elvezettek az első hazai progresszív közösség megalapításához.

1989 a viharos politikai változások, a nagyszabású átrendeződések időszaka volt. Az 1980-as évektől sorra jöttek létre különféle csoportok, egyesületek, szerveződések, mozgalmak, vallási közösségek, amelyek újfajta identitásokat kínáltak tagjaiknak, vagy lehetővé tették az addig peremre szorított identitás-elemek nyílt kifejezését (Angelusz – Tardos 1992). A Szim Salom annak a zsidó reneszánsznak is nevezett folyamatnak a terméke, amikor a társadalmi változások nyomán a lefojtott identitáselemek felszínre törtek, és az átalakulás okozta bizonytalanságban a zsidó gyökerek felkutatása, az identitáskeresés, az új közösség utáni vágy nem ritkán a zsidó tradíciókat ápoló közösségek felé vette az irányt.

Az első hazai progresszív zsidó közösséget olyan emberek alapították, akik kettős, magyar és zsidó identitással rendelkeztek, és igényük volt a hagyományok megismerésének és megélésének Magyarországon újszerű, modern megvalósítására. Annak, hogy egy kis baráti társaság a progresszív mozgalomhoz csatlakozott, egy angol progresszív zsidó házaspárral való véletlen találkozás volt a háttérben: az ő tapasztalataik keltették fel érdeklődésüket, és általuk kerültek kapcsolatba az angliai mozgalommal. Hazánk második progresszív közösségét a Szim Salomból kiváltak egy csoportja alakította meg 2006-ban, Bét Orim Progresszív Zsidó Közösség néven. Ők – magyar származású, 35 évig az Egyesült Államokban praktizáló – rabbijuk ösztönzésére az amerikai reform vonalat követik.

3.3. A progresszív irányzat hazai helyzetének alakulása

3.3.1. Az irányzat hazai fogadtatása

A progresszív judaizmus első hazai intézményét a zsidó társadalmi mezőben ellenszenv vette körül, integrációs törekvéseit határozott elutasítás fogadta, ideológiájuk és gyakorlatuk stigmatizálódott. Megkérdőjelezték azt is, hogy egyáltalán zsidó közösségről van-e szó. A Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége (egy neológ ernyőszervezet) nem vette fel tagjai sorába. Az elutasítás indoka norma- és értékalapú volt, ám háttérben finansiális, intézményi és egyéb okok húzódtak: a szerep-egalitárius szellemiséggel és a női rabbival szembeni ellenérzések, valamint a híveik elvesztésétől való félelem, akik esetleg liberálisabb közösséghez csatlakoznának, a zsidóság, a zsidó tradíció „eltűnése”, illetve a túlzott liberalizmus miatti aggodalom. A zsidó vallási intézményekből és a zsidóságban folyó diskurzusokból való kizártság megnehezítette a Szim Salom Közösség egzisztenciális helyzetét, beszűkítette lehetőségeit.

3.3.2. A változások értelmezése

A rendszerváltozás utáni évtizedekben egyre több válasz-alternatíva született arra a kérdésre, hogy mit jelent zsidónak lenni és hogyan lehet zsidóként élni a magyar társadalomban, hogyan lehet a tradíció és a modernitás viszonyát értelmezni, adott esetben újragondolni. A folyamat 2005 és 2008 között élénkült fel a zsidó vallási és világi mezőben. 2005-ben a zsidóságban kialakuló sokszínűség a szervezetek szintjén is kimondatott, és a tudományos szféra is elkezdett reflektálni rá. A meglévő intézmények és ideológiák mellett újabb utakat, szervezeti és kommunikációs formákat kezdtek keresni és kialakítani a zsidósághoz kötődő egyének és csoportok, ami kiterjedt az online térre, a zsidó blogokra és fórumokra is.

A folyamat eredőjeként a magyar zsidóságban a diverzitás, a gondolatok és intézmények pluralitása értéké válik, ami olyan társadalmi kontextust teremt, ahol a progresszív közösségek is elfogadásra és partnerségre tudnak találni.

A szervezeti kapcsolatok felvételében és megszilárdításában, a más közösségek képviselőivel való interperszonális és intézményi szintű kommunikáció hangnemében fontos szerepet játszanak a régi ismeretségek, személyes kapcsolatok (granovetteri megfogalmazásban: a gyenge kötések ereje), a pluralitás értéké váló igéne, és ezzel a progresszív zsidók másságának elfogadása. A különböző zsidó szervezetekhez tartozó egyének és csoportok ismeretséget kötnek olyan online és offline fórumokon, ahol globális és lokális kérdéseket vitatnak meg, és egy-egy téma kapcsán érdeklődve fordulnak a különböző, így a progresszív vélemények és gyakorlatok felé is.

Úgy tűnik tehát, hogy a párbeszéd és az új összefogások olyan folyamatokat indítanak el, olyan attitűdváltozást, konkrét eredményeket vagy lehetőségeket teremtenek, amelyeket a progresszív közösségek hivatalosan, szervezeti, hitközségi minőségükben eddig nem tudtak elérni. Mindez igazolni látszik előzetes feltételezésemet arra vonatkozóan, hogy a progresszív szervezetek helyzetének javulása mögött – közvetlenül és elsősorban – nem belső okokat, hanem külső, társadalmi változásokat és ezek hatásait kell keresnünk. Ugyanakkor a belső erőforrások a kedvező hatásokat fokozni és az elért eredményeket stabilizálni tudták.

Rámutattam arra, hogy a hazai zsidó vallási és világi miliőt bourdieu-i értelemben vett mezőnek tekinthetjük, ahol harc folyik egyrészt sajátos tőkefajtáért (gazdasági, rituális-kulturális erőforrásokért, elismertségért, elfogadásért), másrészt a játékszabályok átdefiniálásáért (a reform közösségek elfogadásáért, a zsidó-státusz, vagyis a „ki számít zsidónak” újragondolásáért), illetve a mezőben hatalmi pozícióban lévők (a neológia és intézményei) részéről a tőkék és játékszabályok megtartásáért. Ennek során a progresszív közösségek aktivizálják tőkéiket (személyes és intézményi kapcsolathálózatukat, vezetőik tudástőkéjét, elismertségét, presztízsét, valamint tagjaik kulturális és emberi tőkéjét feladatvállalások formájában), és igyekeznek továbbakra is szert tenni (pénzügyi forrásokat, tárgyadományokat szerezni, partnerségeket kialakítani, tudástőkéjüket építeni, arculatukat kialakítani) (vö. Bourdieu 1978, 2000; Lengyel – Szántó 1998).

Működésük feltételeit tagjaik és szimpatizánsaik támogatása (tagdíjak, adományok, szja 1%-os felajánlások), önkéntes tevékenysége mellett pályázati forrásokból és külföldi támogatásból, progresszív hitközségek és magánszemélyek (anyagi és rituális tárgyi) adományainak segítségével igyekeznek évről évre megteremteni.

A két közösség vezetősége – közös érdekeikre, valamint a hazai zsidóságban betöltött szerepükre való tekintettel – az utóbbi években „diplomáciai kapcsolatokat” alakított ki, és egymásról mint „a másik” reform zsidó szervezetről gondolkodnak, írnak és beszélnek.

3.4. Mi jellemzi a progresszív zsidó identitásopciót és kik számára vonzó

3.4.1. Mit kínál és kiket vonz a progresszív alternatíva?

A hazai progresszív zsidó közösségek mindegyikében van a judaizmus(ok)ról szóló, illetve liturgiaoktatás, daltanulás, forrásszöveg-értelmezés, művelődési lehetőség, gyermekprogram. A Szim Salomban – már az érdeklődők nagyobb létszámánál fogva is – hangsúlyosabb a zsidó vallási oktatás iránti érdeklődés, így ott a liturgiaoktatás, a héber nyelvoktatás és a gyermekfoglalkozások korosztályonként, illetve tudásszintenként is differenciáltak. A Bét Orimban több programot kínálnak a zsidó kultúrával, a történeti és kortárs zsidósággal kapcsolatos témák megismerésére, ennek részeként szabadegyetemi előadásokat, filmklubot, felolvasó- és előadóesteket szerveznek. Mindkét közösség igyekszik megszólítani a zsidóság felé közeledő embereket, felkínálva nekik egy nyitott, szabadon gondolkodó közösség életébe, programjaiba való bekapcsolódás lehetőségét, a zsidó kultúra és vallás megismerését, a zsidó identitásépítés támogatását.

A közösségek eleinte tagjaik személyes kapcsolathálózatán keresztül bővültek. Később olyanok is jöttek hozzájuk, akik olvastak róluk, felfigyeltek programjaikra, vagy külső rendezvényen találkoztak a közösség képviselőivel, illetve rátaláltak honlapjukra. Egyeseket a programok, másokat az irányzat szellemisége, a barátságos közösség vonzott, egy meghatározó személy (vallási vezető, barát), a tanulás lehetősége. Többen közeli hozzátartozójuk elvesztése után mentek el a közösségbe, mások egyéni útkeresésük során.

A hazai közösségek által kínált opciók napjainkban mindenekelőtt azokat szólítják meg, akik a zsidó hagyománytól jobbra elzártnak éltek, és ismeretbővítéssel, élményszerzéssel közelednének a zsidó kultúra és hagyomány felé. A közösségek nyitva állnak minden érdeklődő előtt, vegyes házasságban élő, vegyes származási háttérrel rendelkező embereket is szívesen fogadnak. Különösen szimpatizálnak vele azok a férfiak és nők, akiknek vallási kontextusban is igénye van gondolati szabadságra, emancipált felfogásra és gyakorlatra, a szabad választás lehetőségére. A progresszív közösségekbe járók döntő többsége értelmiségi, jobbra egyetemi végzettséggel. Ezek az eredmények alátámasztják előzetes várakozásaimat.

Az önmagukat közösségnek nevező csoportok szociológiai értelemben is közösségnek tekinthetők. (Ekként gondolkodnak magukról, és a külső érdeklődők is közösségnek látják őket.) Tagjaik társadalmi csoportként közös célokban osztoznak, amelyeket közösen valósítanak meg, „mi”-tudattal rendelkeznek. A tagok és az érdeklődők a közösségek jellemzőiként mindig kiemelik az emocionális szempontokat és a barátságos légkört, amelyek vonzó és megtartó tényezőt jelentenek számukra.

3.4.2. Identitás-(re)konstrukció progresszív közösségekben

A progresszív közösségekhez csatlakozóknak többes identitásuk van: magyar, zsidó és európai (vagy egyéb). A magyar kultúra részeseként szeretnék megélni zsidóságukat, és összetett identitásuk harmonizálására törekcsenek.

A közösségekhez csatlakozók két csoportra oszthatók aszerint, hogy a közösséghez való csatlakozásuk után hogyan változott az identitásuk. Egy részüknek korábban nem volt erős a zsidó identitása, amely a közösségben töltött idő során erősödött, érzelmileg intenzívebbé, tartalmilag gazdagabbá vált. Más részüknek korábban is erős volt a zsidó identitása, és éppen ezért csatlakoztak a közösséghez. Náluk inkább új színekkel, tartalommal telítődött zsidó identitásuk, és progresszív zsidó identitásuk is kialakult. Mindkét csoportra elmondható, hogy csökkent zsidó identitásuk esetleges reaktív (és rejtőzködő) volta.

A zsidó önazonosságuk érzete orientálja (de nem determinálja) érdeklődésüket, társas kapcsolataikat, bizonyos témák iránti attitűdjüket, figyelmüket. Megmutatkozik zsidó témák iránti érdeklődésben, az ismeretbővítés igényében, kultúra- és médiafogyasztásban, valamint a zsidó hagyomány felé fordulásban, bizonyos vallási-kulturális gyakorlatok felelevenítésében is.

3.4.3. A zsidó valláshoz és hagyományhoz való viszony jellemzése

A zsidó hagyomány iránti érdeklődés egyeseknél mindig megvolt, másoknál egyéni (kamasz- vagy felnőttkori) útkeresés, megint másoknál egy meghatározó találkozás, olvasmányélmény folytán élénkült fel. A progresszív zsidó közösségek tagjai több zsidó szokást, hagyományelemet tartanak most, mint korábban, gyermekkori családjukban. Ez alól azok a háború előtt született emberek kivételek, akik hagyományőrző, vallásos családban nevelkedtek, majd eltávolodtak a vallástól (vö. Kovács 2002b).

Vannak, akik nem a vallási-spirituális érdeklődés, hanem inkább a közösségiség, illetve az intellektuális érdeklődés miatt járnak a közösségi programokra. Mások, ahogy több ismeretre tesznek szert, és rutinosabbá válnak a liturgiában, annál jobban élvezik ezeket a pillanatokot, s annál közelebb kerülnek a valláshoz is, és annál inkább nyitottak újabb ismeretek befogadására. A zsidó hagyományelemek felvétele kis lépésekben, belső készítés, tanulás, felkészülés után történik. A privát szféra mélyebb vallásossága (napi imával, áldásokkal, kóserági szabályok növekvő betartásával) egy szűkebb, de bővülő körre jellemző. A Szim Salomban a fiatalabb generáció körében a vallás iránti érdeklődés, a gyülekezeti hitéletbe való bevonódás, illetve a mind több vallási-kulturális gyakorlat felelevenítése az elmúlt években kifejezetté vált (egyik fiatal tagjuk rabbinikus tanulmányokba is kezdett). A Bét Orimban is mind jobban érzékelhető a fiatalok részéről megmutatkozó spiritualitás iránti igény. Ez a tendencia alátámasztani látszik előzetes várakozásaimat.

3.4.4. Zsidó és progresszív zsidó identitásépítés

A zsidó identitás-(re)konstrukciójával párhuzamosan a progresszív közösségek tagjainak nem csupán zsidó, hanem bizonyos progresszív zsidó önazonossága, mondhatni felekezeti identitása is kialakult, amely a többségnél inkább a közösséghez való tartozás érzésén és tudatán, az irányzat értékeivel, ideológiájával való azonosuláson alapul, mintsem a konkrét vallásgyakorlaton, tehát inkább kulturális, mint vallási helymeghatározásként értelmezhető. A vallási-felekezeti vonzás legfontosabb elemei a közösségiség, a hagyomány megismerése, ápolása, a tanulás, továbbá az egyéni és kollektív identitásépítés lehetősége.

Osztom Eisenstadt (1992:273) megállapítását, miszerint bizonyos hagyományelemek, illetve azok követése napjainkban a kollektív identitás szimbólumaivá, és így a zsidó önazonosság megélésének eszközeivé, kifejezőivé váltak. A kulturális megőrzésben és kontinuitásban is felfedezni vélem ezek jelentőségét. A hagyományok megismerése és ápolása táplálja az egyéni és kollektív emlékezetet, demonstrálja és erősíti az etnikai-, illetve csoportidentitást, jelentéstelivé és értékessé teszi a múlt örökségét, és segít megőrizni a jövő generációk számára.

A közösségek alapító és későbbi tagjai elbeszítették azt az építkező folyamatot, ahogy a mozaikos érzésekből, tudásból erős(ebb), biztosabb, tartalmában sokszínű zsidó identitást építettek fel. Ezek az „identitás-történetek” nemcsak interjúszituációban, hanem – és ez sokkal fontosabb – a közösség előtt és a közösség számára is megfogalmazódnak. Ilyen történetek az egész életúton, a családi és személyes élettörténeten (és ennek társadalmi kontextusán) végigtekintve, a közösséghez való csatlakozás óta eltelt változásokat átgondolva, mélyen átértzett, és a személyes történet mellett a zsidó történelemre és tanításokra reflektált formában átmeneti rítusok során hangoznak el. Jelentőségük nemcsak személyes, hanem a közösség számára is fontosak. Az egyéni identitás a közösségben formálódott, a közösség tagjaival való interakciók és a közös tevékenységek, élmények során. Visszajelzést, megerősítést jelentenek a közösség számára: céljainak megvalósulásáról, működéséről, szerepének fontosságáról az identitásépítésben, a hagyományátadás és a zsidó identitás személyes, családi, közösségi és társadalmi kontinuitásában. Erősítik a kollektív (közösségi, zsidó és reform zsidó) identitást.

3.4.5. A progresszív irányzat társadalmi bázisa és támogatottsága

A progresszív közösségek helyzete, külső megítélése javult, nagyobb ismertségük, valamint belső építkezésük nyomán taglétszámuk és holdudvaruk mérete, s ezzel társadalmi bázisuk, támogatottságuk növekedett. Tagságuk mintegy száz, holdudvaruk néhány száz főre tehető. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy nem csatlakoznak a progresszív közösségekhez tömegesen. A tények azt mutatják, hogy a magyar zsidóság jelentős része nem a progresszív judaizmusban keresi és találja meg válaszait. A nyugaton népszerű modell átvétele és hazai adaptálása nem vonja maga után automatikusan az ottanihoz hasonló mértékű sikert. Más korban, eltérő társadalmi viszonyok, igények és történelmi tapasztalatok közepette jelent meg, és ebből kifolyólag – amint a *sokféle modernitás* elméleti keretében rámutattam – a vallási reform és a progresszív alternatíva jövője a társadalmi körülmények és az elkövetkező társadalmi változások függvényében sokrétű és sokféle irányú lehet.

3.5. A progresszív irányzat és a két közösség helye és szerepe a hazai zsidóságban

A progresszív közösségek lehetőségeket nyújtanak a zsidósághoz való közeledésre, ismeretszerzésre, a zsidó identitás tartalmi gazdagítására, kifejezésére. Kulturális, közösségi és spirituális élményekkel támogatják az egyéni és kollektív zsidó identitásépítést. Szabadelvű, modern felfogásuk és gyakorlatuk vonzóvá, illetve élhetővé tesz egy olyan zsidó életformát, amely a zsidó vallási-kulturális gyakorlatok felelevenítése közepette táplálja az egyéni és kollektív zsidó önazonosság érzetét. Követőik és szimpatizánsaik ezért a magyarországi zsidóság szempontjából is fontos szerepet tulajdonítanak a mozgalomnak és az egyes

progresszív közösségeknek a zsidó identitás (re)konstrukciójában, a zsidó hagyományok megismerésében, megőrzésében, és így a teljes zsidó identitásvesztés elkerülésében. Úgy gondolják, hogy a progresszív közösségek olyan rétegeket tudnak megszólítani, amelyek hagyományos hitközségekhez nem csatlakoznának, és szekularizált életvitelű emberek számára is elérhetővé, megismerhetővé teszik a zsidó kultúrát és hagyományt.

Lehetséges tehát, hogy a progresszív zsidó közösségek által kínált (vallásos, hagyományőrző és kulturális) identitásopciók hosszabb távon sokak számára jelentenek majd vonzó alternatívát. Az irányzat követői mindenesetre reménytelien látják a jövőjét.

3.6. A zsidó vallási-kulturális hagyományhoz való visszatérés értelmezése

A kutatási eredmények elemzésekor arra a megállapításra jutottam, hogy az egyének és csoportjaik esetén a zsidó hagyomány és vallás iránti érdeklődés, illetve a vallási tevékenységet is végző közösségekhez való csatlakozás mögött (elsősorban) *nem vallásos megtérés, hanem zsidó identitásuk érzete*, önazonosságuk megragadásának és *kifejezési módjának keresése* áll (vallásos világnézettel, vagy anélkül). Rámutattam bizonyos etnikai jellegű elemekre zsidó önazonosság- és összetartozás-érzésük hátterében, illetve ennek kifejezésében. Megállapítottam azt is, hogy az etnikai önazonosság érzete önmagában nem motivál tanulásra, hagyományőrzésre, egy közösséghez való csatlakozásra: *a zsidó identitás személyes és közösségben való megélésének, (re)konstrukciójának, kifejezésének vágya, egyéni és kollektív útkeresések alakítják az egyéni és társadalmi cselekvéseket.*

Tapasztalataim megerősítik Kovács (2002a) tézisének érvényességét, amely szerint nem a vallás népszerűvé válásáról van szó, mint inkább a fiatalabb generációknak az idősebb generáció *stigmatizált identitásától való megszabadulás* iránti készletéről, és az ezzel járó *újfajta identitás kereséséről*, amely esetükben a zsidó kultúra iránti érdeklődésben, bizonyos vallási-kulturális gyakorlatok felelevenítésében mutatkozik meg (vö. Mars 2001).

A zsidó hagyományhoz és valláshoz való visszatérés hátterében az új definíciók törekvéseit, útkereséseket és sokszínűséget hangsúlyozó megközelítést (vö. Graham 2004; Kovács 2002a) a progresszív közösségek vonatkozásában is *alkalmas keretnek* találtam, mivel a többféle szintű és jellegű folyamatot együttesen kezelve, adekvát módon magyarázza a csatlakozók motivációit, társadalmi cselekvéseit – a társadalmi szinten érzékelhető tendenciákba illeszkedő, de alapvetően személyes és csoportszintű kereséseket, elmozdulásokat –, kifejezi a közösségekben tapasztalt sokszínűséget. Feloldja a jelenségek asszimiláció-elméletek, vallásosság, vagy etnikai visszatérés kontextusában való leírásának korlátozásokkal érvényes voltából adódó problémáit.

Másrészt, segít rámutatni arra, miért jelenthet egy olyan irányzat hosszabb távon potenciálisan vonzó alternatívát Magyarországon, amely *a zsidónak lenni és a zsidóként élni* kérdéseit kész folyamatosan újragondolni, és természetesnek tartja a hagyomány és az ahhoz való viszony állandó (adott kornak és társadalmi viszonyoknak megfelelő) *újraértelmezését.*

HIVATKOZÁSOK

- A. Gergely A. (1995) Bevezető. In A. Gergely A. (szerk.) *Rövid etnoregionális elemzések. Munkafüzetek 5.* Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, p. 3-7.
- Andorka R. (2006) *Bevezetés a szociológiába.* Budapest: Osiris.
- Angelusz R. és Tardos R. (1992) Ideológiai átrendeződések Magyarországon a pluralizmus időszakában. In: Somlai P. (szerk.) *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások. Válogatott tanulmányok.* (TS 3/2 kutatási beszámoló) Budapest: ELTE Szociológiai Intézet, p. 62–82.
- Babbie, E. (1998) *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest: Balassi.
- Barth, F. (1996) Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio* 7 (1) p. 3-25.
- Berger, PL. and Luckmann, T. (1975) *A valóság társadalmi megformálása.* Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

- Bourdieu, P. (1978) A szimbolikus tőke. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Budapest: Gondolat, p. 379-400.
- Bourdieu, P. (2000) A mezők logikája. In Felkai G. – Némedi D. – Somlai P. (szerk.) *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum, p. 418-430.
- Bögre Zs. (2002) *Társadalmi-politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948–1990) – különös tekintettel az 1948–1964 közötti időszakra*. Ph.D. értekezés. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem Szociológiai és Szociálpolitika Tanszék.
- Brubaker, R. (2001) Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* (7-8) p. 60-66.
- Byrnes, T. A. and Katzenstein, P. (eds.) (2006) *Religion in an Expanding Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dobbelaere, K. (1981) Secularization: a Multi-dimensional Concept. *Current Sociology* 29 (2) p. 1-205.
- Dobbelaere, K. and Jagodzinski, W. (1995) Religious Cognitions and Beliefs. In Van Deth, JW. and Scarborough, E. (eds.) *The Impact of Values*. New York: Oxford University Press, p. 197-217.
- Eisenstadt, S. N. (1992) *Jewish Civilization. The Jewish Historical Experience in Comparative Perspective*. New York: SUNY Press.
- Földvári M. (2003) A vallásosság típusai a mai magyar társadalom generációiban. *Szociológiai Szemle* (4) p. 20-33.
- Földvári M. és Rosta G. (1998) A modern vallásosság megközelítési lehetőségei. *Szociológiai Szemle* (1) p. 127-137.
- Goffman, E. (1998) Stigma és szociális identitás. In: Erős F. (szerk.) *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest: Új Mandátum – Wesley János Lelkészképző Főiskola, p. 263-295.
- Graham, D. (2003) Secular or Religious? The Outlook of London's Jews. *JPR – PJC Report No 3*.
http://www.jpr.org.uk/Reports/PJC_Reports/no_3_2003/pjc_3_2003.htm
- Graham, D. (2004) European Jewish Identity at the Dawn of the 21st Century: A Working Paper. *JPR – PJC Report No. 3*.
http://www.jpr.org.uk/Reports/PJC_Reports/European_Jewish_Identity_2004/pdf/European_Jewish_Identity.pdf
- Hall, S. (1997) A kulturális identitásról. In: Feischmidt M. (szerk.) *Multikulturalizmus*, Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium, p. 60-86.
- Hobsbawm, EJ. (1993) Etnikai identitás és a nacionalizmus. *Világosság* (4) p. 19-28.
- Horváth Zs. (1995) *Hitek és emberek*. Csákó M. (szerk.) Horváth Zsuzsa tanulmányai kiségyházakról, vallásos mozgalmakról. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai-Szociálpolitikai Intézet.
- Karády V. (1992) A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In Kovács MM., Yitzhak MK. és Erős F. (szerk.) *Zsidóság, identitás, történelem*, Budapest: T-Twins, p. 23-45.
- Kovács A. (1992) Zsidó identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. *Világosság* (4) p. 280-291.
- Kovács A. (2002a) Zsidó csoportok és identitásstratégiák. In Kovács A. (szerk.) *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő, p. 9–40.
- Kovács A. (szerk.) (2002b) *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Kovács É. (2004) Vakmerő tézisek az identitásról. In Fedinec Cs. (szerk.) *Nemzet a társadalomban*. Budapest: Teleki László Alapítvány, p. 221-234.
- Krappmann, L. (1980) *Az identitás szociológiai dimenziói*. Szociológiai Füzetek, 21. sz., Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Lengyel Gy. és Szántó Z. (szerk.) (1998) *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest: Aula.

- Letenyei L. (2006) *Településkutatás I. Módszertani kézikönyv*. Budapest: Új Mandátum – Ráció.
- Mars, L. (1999) Discontinuity, Tradition, and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. *Social Compass* 46 (1) p. 21-33.
- Mars, L. (2001) Is there a Religious Revival among Hungarian Jews Today? *Journal of Contemporary Religion* 16 (2) p. 227-238.
- Mason, J. (2001) *Qualitative Researching*. London: Sage.
- Mead, G. H. (1973) *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. ford. Félix Pál, Budapest: Gondolat.
- Miller, S. – Schmool, M. – Lerman, A. (1996) Social and Political Attitudes of British Jews: Some Key Findings of the JPR Survey. *JPR Report* No. 1. http://www.jpr.org.uk/Reports/PJC_Reports/no_1_1996/index.htm.
- Miller, S. (2003) Changing Patterns of Jewish Identity among British Jews. In Gitelman, Z. et al (eds.) *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*. New York – Budapest: CEU Press, p. 45-60.
- Papp R. (2005) *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Pataki F. (szerk.) (1980) *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1989) Identitás – személyiség – társadalom. In Váriné Szilágyi I. és Niedermüller P. (szerk.) *Az identitás kettős tükörben*. Budapest: TIT, p. 17-38.
- Pataki F. (2001) *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Szántó J. (1998) *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest: Új Mandátum.
- Szász A. (2002) *Parázs. A magyar asszimilált zsidóság útkeresése. I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*. Etnoregionális Munkafüzetek 87. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont.
- Szász A. (2008) A progresszív judaista mozgalom és a tradicionális zsidó értékek és normák. A hazai mozgalom ideológiája és gyakorlata által indukált társadalmi diskurzus, egyéni és intézményi reflexiók. In S. Nagy K. és Orbán A. (szerk.) *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. Budapest: Gondolat, p. 97-107.
- Tajfel, H. (1980) Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In Erős F. (szerk.) *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi, p. 40–70.
- Tajfel, H. (1981) The Social Psychology of Minorities. In: *Human Groups and Social Categories*, Cambridge, London and New York: Cambridge University Press, p. 309-344.
- Tomka M. (1996) A vallásszociológia új útjai. *Replika* (21-22) p. 163-171.
- Tomka M. (2000) *Vallásszociológia*. Jegyzet. http://www.fil.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm
- Turner, J. C. (1980). A társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat. A csoportközi viselkedés távlatai. In Pataki F. (szerk.) *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat, p. 694-732.
- Vincze K. Zs. (2006) *Visszatérők a zsidó valláshoz Budapesten. A hagyománytól való elszakadás és a báál tsuvá jelenség kérdései*. Ph.D. értekezés. Budapest: ELTE Néprajzi Doktori Iskola, Magyar és Összehasonlító Folklorisztika Doktori Iskola.
- Weber, M. (1992) *Gazdaság és társadalom 1-2*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.